

НОСИР МУҲАММАД

**ТУРОН ДАВЛАТЛАРИ ВА ҲУҚМДОРЛАРИ
ЙИЛНОМАСИ**

**(Милоддан аввалги III асрдан милодий
XX аср бошларига қадар)**

Тўлдирилган иккинчи нашри

ТОШКЕНТ - 2011

84(5Ў)6
M96

Муҳаммад, Носир.

“Турон давлатлари йилномаси”/ Н.Муҳаммад.- Тошкент:
нашриёти, 2011 й. - 85 б.
ISBN 978-9943-334-16-8: Б.ц.

ББК

84(5Ў)6

Масъул муҳаррир:

Тақризчилар:

Хайдарбек Бобобеков, тарих фанлари доктори
Қамариддин Усмонов, тарих фанлари доктори

Ушбу китобда муаллиф 2,5 минг йилдан ортиқроқ вақт мобайнида минтақамизда вужудга келган қадимги давлатлар ва ҳукмдор сулолалар, туркий қабила ва уруғлар ҳақида ҳикоя қилади. Давлатчилигимиз тарихи, машҳур ҳукмдорлар ҳақидаги маълумотлар, туркий халқлар кечмишининг ранг-баранг саҳифалари мозий ихлосмандларини, энг аввало, ёшларимизни қизиқтиради, деб ўйлаймиз.

№778-2368/2009

**Носир Муҳаммад,
..... нашриёти,
2011 й.**

УШБУ КИТОБНИНГ ЁЗИЛИШ САБАБИ

Мутахассислигим бўйича тарихчи эмасман. Аммо бўш вақтларимда тарих китобларини ўқишни яхши кўраман. Ўтмишда ўтган машҳур шахслар – давлат арбоблари, саркардалар, шоирлар, солномачилар ҳаёти ҳақидаги ҳикояларни, қадимги давлатлар тўғрисидаги маълумот ва йилномаларни катта қизиқиш билан ўқийман. Фожеаларга тўла тарихий воқеалар, буюк шахсларнинг ҳаёти ҳамда фаолияти мен учун сабоқ ва ибрат мактаби бўлиб туюлади.

Бундан 30 йилча муқаддам кўлимга инглиз олими К.Э.Босвортнинг рус тилига таржима қилинган “Мусулмон сулолалари” номли китоби тушиб қолган эди. Бу асар ёрдамида тарихда ўтган мусулмон давлатлари, хусусан, Марказий Осиёда вужудга келган давлатлар ҳақида кўп нарсаларни билиб олдим. У мен учун севимли кўлланма бўлиб қолди. Аслида Шўролар даврида тарихимиз ҳақидаги кўп нарсалар ёритилмас, Амир Темур, Бобур сингари буюк давлатлар қурган шахсларга эса “истилочи” тамғаси урилганди.

Мамлакатимиз Президенти Ислом Каримов “Юксак маънавият – енгилмас куч” асарларида шундай ёзадилар: “Эл-юртимиз ўзининг кўп асрлик тарихи давомида бундай машъум хатарларни неча бор кўрган, уларнинг жабрини тортган. Шундай асоратлар туфайли тилимиз, динимиз ва маънавиятимиз бир пайтлар қандай хавф остида қолганини барчамиз яхши биламиз. Ана шу фожиали ўтмиш, босиб ўтган машаққатли йўлимиз барчамизга сабоқ бўлиши, бугунги воқеликни теран таҳлил қилиб, мавжуд таҳдидларга нисбатан доимо огоҳ бўлиб яшашга даъват этиши лозим. **Ўз тарихини билмайдиган, кечаги кунини унутган миллатнинг келажаги йўқ.** Бу ҳақиқат кишилик тарихида кўп бора ўз исботини топган”.

Мустақиллик шарофати билан тарихимизнинг ҳозиргача номаълум бўлиб келаётган кўплаб саҳифалари ойдинлатилди. Ўнлаб машҳур шахсларнинг табаррук номлари тикланди. Имом Бухорий, Имом Мотуридий, Бурҳониддин Марғиноний, Баҳовуддин Нақшбанд, Мирзо Улуғбек сингари улуғларимизнинг мақбаралари табаррук зиёратгоҳларга айланди. Тарихимиз ҳақидаги неча-неча нодир китоблар ўқувчиларга тухфа этилди.

Марказий Осиёда тарих давомида шаклланган давлатлар ва уларнинг ҳукмдорлари ҳақида кичик бир кўлланма ёзиш фикри менда ўн йиллар олдин туғилган эди. Шундан кейин рус, ўзбек, турк, қозоқ, қирғиз, озарбайжон тилларидаги тарихий солномалар ва адабиётларни ўргандим. Интернетда ҳам туркий халқлар тарихига оид қизиқарли маълумотлар пайдо бўлди. Ана шу материаллар асосида кўлингиздаги китобча дунёга келди.

“ТУРОН” АТАМАСИ ҲАҚИДА БИР НЕЧА СЎЗ

Қадимги даврларда туркий қабилалар Сибирдан Ўрта ер денгизигача бўлган ҳудудда, баъзилари ўтроқ, баъзилари кўчманчи ҳолда яшаганлар. Маҳмуд Кошғарий “Девону луғати-т турк” (XI аср) асарида шундай ёзади: “Ғарбда Рум чегарасидан Шарқда Чин ичигача бўлган ҳудудда турк уруғ ва қабилалари шу тартибда жойлашган: печенег, қипчоқ, ўғуз, йемек, бошқирд, басмил, қайи, ябаку, татар, қирғиз, чигил, тўхси, яғмо, уғроқ, чарук, чўмул, уйғур, тангут, хитай”. Кейинги саҳифаларда у Ғарбдаги булғор ва сувар қабилаларини ҳам тилга олади. Мазкур ҳудудларда топилган қадимий қабрлар ва тошларга битилган ёзувлар ҳам бу маълумотларни тасдиқлайди.

Туркий халқлар Шарқий ва ҳатто Ғарбий Европада, Кичик Осиё, Марказий Осиё ва Ғарбий Сибирда турли номлар билан бир неча минг йилдан буён яшаб келади. Уларнинг этник таркиби асосан ўзгармаган бўлса-да, турли даврларда турли туркий халқлар ва қабилаларнинг ҳукмрон мавқега эришуви натижасида умумий номлари ўзгариб турган. Шарқий Европа ва Кичик Осиё туркий халқлари тарихини ўрганган даниялик олим П.Ф.Сум XIX асрдаёқ шу фикрга келган эди. У шундай деб ёзади: “Туркларнинг умумий номи бир қабиланинг иккинчиси устидан ғолиб чиқишига боғлиқ равишда тез-тез ўзгариб турган. Скифлар, Сарматлар, Аланлар, Хунлар, Хазарлар, Узлар ёки Команлар, Татарлар – моҳиятан бир-бирининг ортидан келган умумий номлардир”.

Европа ва рус тарихчилари мўғуллар ва туркларни умумий ном билан “татарлар” деб атайдилар. Инглиз тарихчиси ва таржимони Уильям Эрскин “Бобур ҳукмронлиги давридаги Ҳиндистон тарихи” (1854 й.) асарида бу атамани шундай изоҳлайди:

“Биз татар деб атаган қабилалар тарихан учта катта ирққа бўлинади ва улар бир-биридан урф-одатлари, тили ва турмуш тарзи билан фарқланадилар:

1. *Тунгуслар ёки манчжурлар.* Осиё шарқида, Шимолий Хитойда яшаганлар.

2. *Мўғуллар.* Шимолий Тибет марказида, Ғарбда Турфон ва Ёйиқ (Урал) дарёси оралиғида яшаганлар.

3. *Турклар.* Улар кўп асрлар давомида Гоби чўллари ва Ғарбий Мўғулистон, жанубда Қашқар ва Помир тоғларигача, Хуросон, Каспий ва Қора денгизларигача, ғарбда эса Дон ва Волга бўйларигача, шимолда эса Сибиргача улкан ҳудудни эгаллаб яшаган.

Бу учала қавм ичида турклар сон жихатидан энг кўп уруғ бўлиб, жуда улкан территорияга тарқалиб кетган.”

Алп Эр Тўнга (Афросиёб) номи кўпчиликка яхши маълум. У милoddан аввалги VII асрдан милoddнинг II асригача Ўрта Осиёдан Қора денгизгача бўлган ҳудудда ҳукм сурган Сак империясининг

машхур ҳоқони эди. Эронликлар бу империяни Турон деб атаганлар. Абулқосим Фирдавсийнинг “Шоҳнома” асарида “Турон ҳоқони Афросиёб” ҳақида бир қатор ривоятлар қаламга олинган. Кейинчалик бу давлатга Омурғ, Малика Тумар (Тумарис), Шу исмли хонлар бошчилик қилганлар.

Уйғур тарихчиси Турғун Олмос бу ҳақда шундай ёзади: “Саклар аслида қадимги даврларда Ғарбий Сибирда яшаган. Улар милoddан 10 аср олдин ўзларининг Шарқда яшайдиган қариндошлари - сарматларнинг ҳужумига учрайди. Шу сабабли саклар Жанубга кўчиб, Қора денгизнинг шимолига ерлашган. Сакларнинг бир қисми Эрон насли халқлар таъсирига учраб, форс тили ва маданиятини қабул қилган. Аммо туркий ирққа хос хусусиятларини асосан сақлаб қолган. Ёқутлар ҳозир ҳам ўзларини “сак” деб атайдилар. Сакларнинг диний эътиқоди ва урф-одатлари хунлар ва туркларники билан бир хилдир. Улар шаманизмга ва Кўк тангрига эътиқод қилишган. Қуёш ва Ойга сиғинишган. Шу сабабли турклар ўз исмларига кун, ой сўзини кўшиб аташни яхши кўрганлар”.

Машхур қозоқ шоири Ўлжас Сулейменов “Аз и Я” асарининг “Шумернома” бобида турк тили билан шумер тилини қиёслайди ва кўпгина ўхшашликларни топади. Маълумки, шумерлар эрамиздан 3 минг йил олдин Месопотамияда инсоният тарихида илк бор давлат-шаҳарлар қурган. Уларнинг тили турк тили билан қариндош эканлиги ҳақида бир қатор жаҳон олимлари фикр билдиришган.

“Аз и Я” китобида ёзилишича, эрамиздан олдинги VII асрда Ашшурий солномаларда Каспий денгизи шимолидаги чўллардан Месопотамияга кўчманчилар босқини рўй берганлиги, бу қабилалар номи “ишгуз”, етакчилари эса Испака эканлиги қайд этилган. Муаллиф улар аслида туркий ич-ўғуз қабилалари эканлигини аниқ далиллар асосида исботлаган.

Туркий халқлар ҳақидаги дастлабки маълумотлар юнон тарихчилари ва адиблари Гекатей, Гесиод, Геродот, Страбон, Плиний, Помпоний Мела, Птолемей, арман тарихчилари Мовсес Хоренаци, Ананий Ширакаци, араб ва форс солномачилари Ибн ал-Асир, Рашидиддин, Хордадбех, Абул-Фида, Ибн Хавкал ва бошқаларнинг асарларида келтирилган. Аммо туркий халқлар тарихи ҳақидаги илк илмий тадқиқотлардан бири швед офицери Ф. И. Табберт-Страленберг қаламига мансуб. У 1713-1722 йилларда Сибирда ҳарбий хизматда бўлган ва бу ердаги қадимий кўрғонларни ўрганиб, туркий халқларнинг илк ватани - Олтой деган фикрга келган. Лекин кейинчалик академик Э.И.Эйхвальд туркий қабилалар эрамиздан олдин ҳам Европада яшаган, деган қарашни илгари сурди ва бу фикрни юнон тарихчилари асарларида келтирилган мисоллар билан исботлади.

Туркий халқлар қадимдан яшаган яна бир ҳудуд Амударё ва Сирдарё бўйлари дир. Тарихдан маълумки, энг қадимий маданиятлар

улкан дарёлар соҳилларида пайдо бўлган. Масалан, Шумер, Аккад ва Бобил маданиятлари Тигр ва Евфрат дарёлари хавзасида шаклланган. Амударё ва Сирдарё соҳилларида ҳам минг йиллар давомида ўнлаб давлатлар ва маданиятлар вужудга келган. Табиийки, бу ҳудуд ўзининг табиий гўзаллиги ва бойликлари билан ҳамиша босқинчиларнинг иштаҳасини кўзгаган. Шу сабабли аждодларимиз кўпинча қўлда қурол билан ўз эркинликларини ҳимоя қилишга мажбур бўлганлар. Баъзи даврларда эса кучли душманлар асорати остида яшаганлар. Юнонлар, Эрон Ахамонийлари, араблар истилолари бунга мисол бўла олади.

Милодий VI асрнинг 60-йилларида Нахшаб шаҳри яқинида Турк ҳоконлиги аскарлари билан Эфталийларнинг кўшинлари тўқнашади. Бу жангда Истами ябғу бошчилигидаги турк аскарлари ғолиб чиқадилар. Суғд, Хоразм, Усрушона, Фарғона ва Шош воҳалари ҳоконлик таркибига киради. 567 йилда Истами ябғу сосонийларга қарши ҳужумни давом эттириб, Тохаристонни ҳам қўлга киритади. Турк ҳоконлигининг бу ердаги ҳокимияти қарийб VIII асрнинг биринчи чорагигача давом этган.

Тарихий манбаларда “Турон” атамаси икки маънода қўлланган:

1. Кенг маънода - туркий қабилалар яшайдиган ҳудудлар.

2. Тор маънода - Амударё хавзаси ва ундан Шарқда жойлашган ҳамда асосан туркий қабилалар яшайдиган ҳудуд.

Кўпгина манбаларда бу жойлар Турон деб аталган. Жумладан, зардуштийларнинг муқаддас китоби “Авесто”да ва Абулқосим Фирдавсийнинг “Шоҳнома” асарида бу ҳақда маълумотлар мавжуд.

Таниқли форс шоири Асади Тусийнинг қадимги афсоналар асосида ёзилган “Гершосбнома” достонида(милодий 1066 й.) шундай мисра бор:

Ҳама Мовароуннаҳр то марзи Чин
Шумурданд онгоҳ Туронзамин.

Яъни, Мовароуннаҳр ҳудудидан то Хитой ерларигача у пайтда (қадимги даврларда) Туронзамин деб ҳисобланарди.

Биз мазкур китобда атаманинг худди шу маъносига асосан Марказий Осиё ва унга туташ ҳудудлардаги давлатлар ҳақида ҳикоя қилдик.

“Девону луғоти-т турк” асари ёзилганидан буён 1000 йил вақт ўтди. Аммо туркий халқлар ҳозир ҳам айнан ушбу асарда қайд этилган ҳудудларда яшамоқдалар (Китобга илова қилинган суратларга қаранг). Энди уларнинг кўпчилиги номлари ўзгарган. Қадимги номлардан фақатгина татар, бошқирд, қирғиз, уйғур ва булғор атамаларигина сақланиб қолган. Кўпгина қабила ва уруғлар ҳозирги турк, озарбайжон, ўзбек, қозок, қирғиз, туркман, қорақалпоқ ва бошқа туркий халқлар таркибига кирган. Жумладан, ўзбеклар

дастлаб 92 уруғдан ташкил топган бўлса, кейинчалик унга яна ўнлаб қабила ва уруғлар қўшилган.

Ушбу китобда 2,5 минг йилдан ортиқроқ вақт мобайнида минтақамизда ҳукм сурган қадимги давлатлар ва ҳукмдор сулолалар, туркий қабила ва уруғлар ҳақида қисқача тушунча беришга интилдик. Давлатчилигимиз тарихи, машҳур ҳукмдорлар, туркий халқлар кечмишининг номаълум саҳифалари ҳақидаги маълумотлар тарих ихлосмандларини, энг аввало, ёшларимизни қизиқтириши шубҳасиз.

Табиийки, маълумотлар турли манбалардан олингани учун исмларда ва саналарда айрим хатолар бўлиши мумкин. Билдирилган таклиф ва мулоҳазалар асосида улар кейинги нашрларда албатта тузатилади.

ҚАДИМГИ ХОРАЗМ ДАВЛАТИ

Хоразм Ўрта Осиё ҳудудидаги энг қадимий давлатлардан бири бўлиб, аҳолиси ўтроқ ва кўчманчи қабилалардан иборат бўлган. Унинг ҳудуди Амударёнинг қуйи қисмидан жанубга томон Мурғоб ва Тажан дарёларининг юқори оқимларигача чўзилган. У ҳақдаги илк маълумотлар “Авесто”, биринчи Доронинг Биҳистун тош битиклари, қадимги юнон муаллифлари, араб географларининг асарларида учрайди. “Авесто”нинг “Яшт” қисмида Хоразм “Минг ирмоқли дарё”, “Кўллар ва ўтлоқларга бой ўлка” сифатида мадҳ этилади.

Абу Райҳон Беруний ўзининг “Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар” асарида шундай ёзади: “Хоразмликлар Хоразмга одамлар жойлаша бошлаганидан тарих олар эдилар. Бу Искандардан 980 йил илгари бўлган эди. Ундан кейин Сиёвуш ибн Кайковуснинг Хоразмга келишидан, Кайхусрав ва унинг наслининг Хоразмга подшоҳлик қилишларидан тарих олдилар. Шу вақтда Кайхусрав Хоразмга кўчиб, турк подшоҳлари (устидан) ҳукмронлигини юргизган эди. Бу воқеа Хоразмга одам жойлашишидан 92 йил кейин бўлди”.

Демак, 3 минг йил олдин ҳам Хоразмда туркий қабилалар яшаган ва давлат тизими бўлган. Милоддан аввалги минг йиллик бошларига алоқадор “Амиробод маданияти”, қуйи Амударё ҳавзасидаги сунъий суғориш иншоотлари тизими (Геродот қадимда Окс (Аму) дарёси бўйлаб 360 дан зиёд сунъий суғориш иншоотлари барпо этилганлигини ёзади) ҳамда дастлабки шаҳарсозлик тимсоли бўлган шаҳар-қалъалар – Қалъалиқир, Кўзалиқир, Жонбосқалъа ва бошқалар Хоразм воҳасидаги қадимий давлатчилик белгиларидир.

Хоразм тарихини чуқур ўрганган машҳур рус олими С.П.Толстов “Қадимги Хоразм” китобида антик Хоразм тарихини тўрт даврга бўлади:

1. Уй-жой деворлари бўлган шахристон маданияти (милоддан аввалги VI-IV асрлар)

2. Қанқа (Қанг) маданияти (милоддан аввалги IV аср – милодий I аср)

3. Кушонлар маданияти (милодий II-III асрлар)

4. Кушон-Африғ ўтиш маданияти (милодий III-V асрлар)

Бу даврларга оид Амударёнинг ўнг соҳилида 250 дан зиёд, сўл соҳилида 60 та қадимий шаҳар ва қишлоқлар ўрни топилган. Қанқақалъа, Қўшқалъа, Тупроққалъа, Жингилжа, Тошхирмон сингари қалъа ва истехкомлар ўрни бунга мисол бўла олади.

Хитойнинг Тан сулоласи даврида (милодий VII-X асрлар) Хоразмда асосан туркий қабилалар яшаган. Таншу солномасида шундай дейилади: “Барча турк элатлари ичида ҳўкиз кўшилган арава фақат шу ерда (Хоразм) учрайди. Бу араваларда савдогарлар турли вилоят ва элатларни айланиб, савдо қилиб юрадилар.” Бу ўринда гап Хоразмнинг савдо-сотик билан кун кечирувчи ўтроқ аҳолиси устида кетяпти. Шу билан бирга Хоразм воҳасига яқин чўл ва даштларда кўчманчи ва ярим кўчманчи чорвадор туркий қабилалар яшаган.

Эрон Ахоманийлари шоҳи Кайхусрав (Кир, Куруш) (милоддан аввалги 558-530 й.) Хоразм ва унга туташ ҳудудларни босиб олган. Хоразм милоддан аввалги 6-5 асрларда Ахоманийлар давлатининг 16-сатраплиги (вилояти) таркибига кирган. Лекин кўчманчи Сак (Массагетлар) қабиласи устига ҳужум қилганида Кайхусрав малика Тўмарисдан енгилиб, ҳалок бўлган. Хоразм ўз мустақиллигини тиклаган. Милоддан аввалги III асрда эса у Қанг давлати таркибида бўлган.

Хоразм тарихининг то африғийлар сулоласи асосчиси Африғгача (305 й.) бўлган даври ҳақида маълумотлар кам. Фақат қадимда Кайхусрав (мил.ав. 1200-1140 й.), Саксафар (мил.ав. 519-517 й.), Фарасман (мил.ав. 329-320 й.), Хусрав (мил. ав. 320 й.) сингари хоразмшоҳлар бўлганлиги, Фарасман милоддан аввалги 328 йилнинг баҳорида Ўрта Осиёга бостириб кирган македонияли Александр (Искандар) ҳузурига музокара учун совға-саломлар билан келганлиги тарихий манбаларда ёзиб қолдирилган.

Абу Райҳон Беруний африғийлар сулоласига мансуб хоразмшоҳлардан 22 тасининг номини келтирган. Хоразм давлатининг пойтахти дастлаб Тупроққалъа, 305 йилдан кейин эса Кот (Кос) шаҳри бўлган. Милоддан аввалги 4-3 асрларда Хоразм иқтисодий ва маданий жихатдан юксалиб, йирик суғориш каналлари, янги шаҳар ва қалъалар барпо этилган. Ҳунармандчилик, санъат, ички ва ташқи савдо кенг ривож топган. Милодий IV-VIII асрларда Хоразм янги юксалишни бошдан

кечирди. Бургутқалъа, Уйқалъа, Қумбосганқалъа каби иншоотлар ана шу даврларда қурилган.

Хоразмнинг Этил (Волга) бўйидан Марказий Осиё орқали Мўғулистон ва Хитойга ҳамда Эронга бориладиган савдо йўллари чорраҳасида жойлашганлиги унинг иқтисодий ва маънавий юксалишида муҳим аҳамият касб этган.

712 йили Хоразмни араблар босиб олган. Халифаликнинг Хуросондаги ноибни Қутайба ибн Муслим хоразмликларнинг тарихий адабиёти ва маданий меросини сақлаб келган олимларни қирғин қилган ва қувиб юборган. Шу сабабли араблар истилосигача бўлган даврдаги ёзма тарихий манбалар деярли учрамайди.

Африғийлар сулоласи вакиллари (Милодий 305-995 й.)

- 1. Африғ**
- 2. Бағра**
- 3. Саххасан**
- 4. Азҳажамуқ**
- 5. Азқажавар I**
- 6. Сахр I**
- 7. Товуш**
- 8. Хамгари**
- 9. Бўзгар**
- 10. Арсамуҳ**
- 11. Сахр II**
- 12. Сабри**
- 13. Азқажавар II**
- 14. Азҳажамуқ II**
- 15. Шовшафар**
- 16. Турқсабоса**
- 17. Абдуллоҳ**
- 18. Мансур ибн Абдуллоҳ**
- 19. Ироқ ибн Мансур**
- 20. Муҳаммад**
- 21. Аҳмад ибн Ироқ**
- 22. Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Аҳмад**

СУҒД (СУҒДИЁНА) ДАВЛАТИ

Суғд (Суғдиёна) давлати (пойтахти – дастлаб Кеш, сўнгра Самарқанд) уч тарихий-географик ҳудудни бирлаштирган. Самарқанд Суғди, Бухоро Суғди ва Кеш-Нахшаб Суғди. Ҳар уч

қисм ўзаро табиий чегарага ҳам эга эди. Зарафшон тоғ тизмалари Самарқанд ва Кеш-Нахшаб ўртасини, Карманадан кейин Малик чўли Бухоро ва Самарқанд Суғдини ажратиб турган.

Суғд милоддан аввалги VI-IV асрларда Эрон Ахамонийлари империяси таркибида бўлган. Парфия ва Хоразм билан бирга империянинг 11-сатрапиясини (вилоятини) ташкил этган. Суғд аҳолиси кумуш билан анчагина солиқ, қимматбаҳо тошлар етказиб берган, Форс подшоҳларини йирик ҳарбий қисмлар билан таъминлаб турган.

Милоддан аввалги 329-328 йилларда Суғд аҳолиси Спитамен бошчилигида македонияли Искандар (Александр) қўшинларига қаттиқ қаршилик кўрсатган. Искандар вафотидан кейин (м.а. 323 й.) Салавкийлар давлатига ва милоддан олдинги 3 асрда Юнон-Бақтрияга тобе бўлган. Милоддан аввалги II-I асрлардан бошлаб Суғд ўз мустақиллигини тиклашга киришган. Унинг марказий ва маҳаллий тангалари зарб қилина бошлаган. Суғд аста-секин ҳар уч қисмни ўз атрофига тўплаган конфедератив давлат уюшмасига айланиб борган.

Милодий 1-минг йилликнинг биринчи ярмида Суғд кушонлар, хионийлар, абдаллар, қиданлар таъсирида бўла туриб, ўз нисбий мустақиллигини сақлаб келди. VI-VIII асрларда у Турк ҳоконлиги таркибида бўлган. Араб истилосининг бошланғич давридан (VIII асрнинг 1- чораги) то Суғд подшоси Турғар даври охиригача (738-759 йиллар) Суғд ўзининг конфедератив хусусиятини сақлашга ҳаракат қилган. Турғардан кейин Суғдда ихшидлик сиёсий ҳокимияти тугаб, мамлакат халифалик таркибига киритилган.

Буюк Ипак йўлининг марказий тармоқлари Суғд ҳудуди орқали ўтган. Шу сабабли Суғд халқаро савдо муносабатларида муҳим ўрин тутган. Хитойдан Ғарб давлатларига олиб бориладиган ипак матолар савдоси асосан суғдликлар қўлида бўлган. Буюк Ипак йўли бўйлаб Суғд савдогарларининг қишлоқлари, шаҳарларида эса уларнинг маҳаллалари пайдо бўлган. Баъзи олимларнинг ёзишича, Қрим ярим оролидаги Судак шаҳри “Суғдак”, яъни кичик Суғд деган маънони англатар экан.

Суғдда маданият ва санъат юксак даражада ривож топган. Археологик қазилмалар пайтида Афросиёб, Панжикент, Варахша, Қалъаи Муғдан топилган ноёб ёдгорликлар ана шундан далолат беради. Милоддан аввалги I-IX асрларда бу ҳудудда суғд ёзуви амалда бўлган. Бу ёзувда битилган қадимий ҳужжатлар қисман сақланиб қолган. Эроний тилларнинг шимоли-шарқий гуруҳига мансуб суғд тили араблар истилосидан сўнг аста-секин истеъмолдан чиқиб кетган. Бу тилдан кирган сўзлар ҳозирги ўзбек ва тожик тилларида ханузгача сақланиб қолган.

Самарқанд Суғди ҳукмдорлари (Хитой манбаларига асосан)

Ши-фу-би (Тай-ше-би) (милодий VI асрнинг сўнги чораги)
Кюи-му-чжи (600-620)
Тўнга (645)
Фу-ху-ман (Авархуман) (650-670)
Ду-со-бо-ти (Тукаспадак) (690 - ...)
Ни-Нийи-ши-ши (698-700)
Ту-хун (Тархун) (700-710)
У-лэ-га (Ўурак) (710-738)
До-гэ (Турғар) (738-750)

Кеш Суғди хукмдорлари

Ди-чже (600-640)
Ша-ше-би (Шишпир) (640-660)
Ал-Ашканд (VIII аср бошлари)

ҚАНҒ ДАВЛАТИ (Қанхха, Кангюй)

Қадимда Сирдарёнинг ўрта ҳавзасида мавжуд бўлган давлат (милоддан аввалги III ва милоднинг V асри ўрталари). Айрим адабиётларда ушбу давлат аҳолиси ҳам шундай ном билан аталади.

Атоқли олим К. Шониёзовнинг фикрича, Қанғ давлати шарқда Фарғона (Даван, Дайюан), шимоли-шарқда Усун(Уйшун) давлатлари, шимоли-ғарбда Сирдарёнинг қуйи оқими билан чегараланган. Хитой манбаларига кўра, Қанғ давлати ҳудудига Тошкент воҳаси, Талас ва Чу дарёлари водийси кирган. Айрим даврларда ҳозирги Самарқанд, Бухоро, Шахрисабз, Каттакўрғон, Урганч шаҳри ва атрофлари ҳам қараган бўлиб, чегараси Амударёгача борган. Аҳолиси эса тахминан 120 минг оила ёки 600 минг кишидан иборат бўлган.

Баъзи манбаларда у Кенгарас давлати ҳам деб қайд этилган. Аммо олимлар бу сўз “Қанғар-ас”, яъни Қанғ давлати аҳли деган маънони билдиради, дейдилар. Ўзбек уруғлари ичидаги “кенагас”лар номи ўша қабила номи билан боғлиқ, деган тахминлар бор. Кўк тангрига эътиқод қилган бу давлат аҳолисини асосан қангли, кенгарас, кипчоқ, бажноқ уруғлари ташкил этган. Шунингдек, бу ҳудудда қарлуқ ва ўғуз қабилалари ҳам яшаган. Туркий ёзув амалда бўлган.

Кушон подшолиги ташкил топиши ва унинг ҳудуди кенгайиши муносабати билан Қанғ давлатининг жанубий чегаралари ўзгарган. Унинг қишки пойтахт шаҳарлари Хитой солномаларида Битян ва Сушие деб кўрсатилган. К.Шониёзовнинг фикрича, Битян қадимги шарқ манбаларида учрайдиган Қанха шаҳри бўлиб, у Сирдарёнинг ўнг ирмоқларидан бири – Оҳангарон(ҳозирги Ангрен) дарёсининг қуйи оқимида жойлашган. Мўғуллар давридаги

манбаларда бу дарё Илек деб аталган. Сушие эса ҳозирги Паркент туманидаги Сўқоқ (Сукеэке) ўрнида бўлган деган тахминлар бор. Давлатнинг ёзги қароргоҳлари Иссиққўл соҳилида, ҳозирги Қорақўл (Пржевальск) ёнида бўлган.

Қанғ давлатининг кўшини 80-90 минг жангчидан иборат бўлган. Бу давлат аҳолисининг урф-одатлари хунларникига ўхшаш бўлган. Қанғ давлати ҳукмдори ва Хун ҳоқонлиги тангрикути ўртасида қудачилик муносабатлари ўрнатилган. Шу туфайли хитойлар хунлар устидан ғолиб чиқиб, уларни ўз жойидан сиқиб чиқарганида, хун ҳоқони ўз авлоди билан Қанғ давлатига кўчиб келган.

Қанғ давлатининг кўчманчи аҳолиси чорвачилик, шаҳарлар ва уларнинг атрофида яшаган ўтроқ аҳоли эса деҳқончилик, хунармандчилик ва савдо-сотик билан шуғулланган.

Милодий V асрнинг 2-ярмида Қанғ давлати парчаланиб, унинг ҳудудида Шош (Хитой манбаларида Ши), Самарқанд (Қан), Маймурғ (Ми), Шаҳрисабз (Ши), Каттакўрғон (Хе), Усрушона (Цао) каби кичик давлатлар ташкил топган. Бу ҳудуд аста-секин Эфталлийлар давлати таркибига қўшиб олинган.

VIII ва IX аср бошларида қарлук, ўғузлар тазйиқи ва араб истилоси натижасида қанғли қабила иттифоқи батамом емирилиб, бир неча қисмга бўлиниб кетади. Бир қисми шимоли шарққа – Талас ва Чу дарёлари оралиғига келиб жойлашади. Иккинчи қисми Каспий денгизининг шимолидаги Ёйиқ (Урал) дарёси атрофидаги яйловлардан макон топади. Учинчи қисми эса Орол денгизининг жануби шарқий соҳилларида, Сирдарёнинг қуйи оқимларида қолиб, ўғузларга тобе бўладилар.

XII – XIII асрларда қанғлилар Хоразмнинг сиёсий ҳаётида муҳим роль ўйнаганлар. Шу даврда Талас ва Чу водийларида яшовчи қанғлилардан 60 минг киши Хоразмга кўчиб келади. Мўғуллар босқини арафасида Хоразмда қанғлилардан тузилган кўшиннинг сони 90 мингга етган. Хоразмшоҳ Текеш қанғли бекларидан бирининг қизи – Туркон хотунга уйланади. Кейинчалик бу аёлнинг мамлакат сиёсий ҳаётига аралашуви, калтабинлиги мўғул босқинига қарши курашда кучларни бирлаштиришга тўсқинлик қилган.

Қанғлиларнинг бир гуруҳи XII – XIII асрларда Сибирь ерларига бориб ўрнашади ҳамда бу ердаги Олтой, Енисей турклари ва ёқутларга аралашиб кетади. Иккинчи бир қисми Зарафшон водийсига кўчиб келади. Мўғуллар ҳужуми арафасида Самарқандда 30 минг қанғли бўлган.

Кейинги асрларда қанғлилар ўзбек, қозоқ ва қорақалпоқ халқлари таркибига кирган. Хоразм, Қорақалпоғистон, Тошкент, Қашқадарё ва бошқа вилоятлардаги “қанғли” сўзи билан боғлиқ этнотопонимлар бу фикрни тасдиқлайди.

Қанғ давлати даврига оид ёдгорликлар Хоразм воҳасидаги Жонбосқалъа, Қўйқирилган қалъа, Кичик Қирққиз, Қўнарли қалъа, Оқ тепа ва бошқа қалъалар қазилмаларидан топилган.

УСУНЛАР ДАВЛАТИ

Усунлар(уйшунлар) Марказий ва Ўрта Осиёдаги кўчманчи қабилалардан бири бўлган. Хитой манбаларига кўра, улар милоддан аввалги III асрда юэчжилар билан бирга Дуньхуан (Дўнгхуанг) билан Тангритоғнинг шарқи, Қоронғу тоғ (Кунлун)нинг шимолидаги Чилан тоғи яқинида яшаган. Усун хонлиги ҳудудига Иссиқкўлнинг шимоли, Балхаш кўлининг жанубидаги ерлар кирган.

Милоддан аввалги 177 йили улар юэйчжиларнинг тазйиқи натижасида шарққа силжиб, хунлар орасига (ҳозирги Гансу ўлкасининг шимолий-шарқидаги Эрсин яйлови) бориб жойлашган. Жанглардан бирида усунлар ҳукмдори (кунбейи, хони) Нандубей (Нандуми) ўлдирилган. Милоддан аввалги 160 йили унинг ўғли Лие-Жиаобек (Роғуми) хунлар ёрдамида юэчжиларни мағлуб этиб, уларнинг ҳудудини эгаллаган ва ғарбга силжиган. Натижада Еттисувда кучли давлат ташкил топган. Унинг маркази хитой манбаларида Или дарёсининг жанубидаги Чигу (Қирғизистондаги қадимий Қизил кўрғон шаҳри) деб қайд этилган.

Хитой сайёҳларидан бири ўз императорига шундай деб ёзган эди: “Қатта Усун гунмосининг (хоқонининг) қароргоҳи Чанъандан 8900 ли узоқликдаги Чигу шаҳридадир. 120 минг ўтов, 630 минг одам, 188 минг 800 аскар бор...Ери текис ва ўтзор, оби хавоси жуда серёмғир ва совуқ. Тоғларида игнабаргли ўрмон кўп. Усунлар миришкорлик, боғбончилик билан шуғулланмай, эмин-эркинликда, сув ва ўтнинг сероблигига қараб, моллари билан кўчиб юрадилар. Феъл-атворлари хунларникига ўхшаш. Мамлакатларида от жуда кўп. Бойларининг 4000дан 5000гача оти бор...Усун энг қудратли эллардан ҳисобланади. Илгари хунларга қарам бўлган. Кейин кучайиб, бошқа ерларни ўзига бўйсундириб, хунларнинг Ўрдасига (совға-салом билан) қатнашдан бош тортган. Мамлақати – шарқда хунлар, шимоли-ғарбда Кангуй, ғарбда Даван билан, жанубда ўтрок юртлар билан чегарадош.”

Усуннинг Хитой билан иттифоқ тузиб, хунларга қарши узоқ муддат кураши бу давлатнинг парчаланишига сабаб бўлган. Натижада Усунлар авар (жужан) лардан енгилиб, милодий 404-410 йилларда Помир тоғлари атрофига бориб жойлашган. 938 йилда мазкур хонлик қорахитойлар хонига бож-хирож тўлаганлиги ҳақида хитой манбаларида маълумот берилган.

Усунлар чорвачилик ва дехқончилик билан шуғулланишган, уларнинг давлат тузилиши, урф-одатлари хунлар билан ўхшаш бўлган.

XIX асрда ва XX аср бошларида усунлар ўзбек, қозоқ, қирғиз, қорақалпоқ, бошқирд, нўғай халқлари таркибига “уйшун” номи билан кирган. Жумладан, улар Ўзбекистоннинг Самарқанд, Хоразм ва Бухоро вилоятлари ҳудудида яшаган. XX аср бошларида Ўзбекистондаги уйшунларнинг умумий сони 3 минг кишига яқин бўлган.

Ҳозирги пайтда Самарқанд, Андижон, Хоразм, Қашқадарё ва Тошкент вилоятларида Уйшун номли қишлоқлар бор.

Нандуми (Милоддан аввалги 197 - 160)

Роғуми (160 – 104)

Қуншуми (104 – 93)

Унғуми (93-60)

Ними (60-53)

Уйғут (53-33)

Ёнғуми (Хитой маликасидан туғилган) (53-51)

Шин ми (51-33)

Жасуми (33-16)

Элқуми (милодий 10-16)

ОСИЁ ХУН САЛТАНАТИ

Хунлар, хуннулар — қадимда Марказий Осиёда шаклланган туркий тилли кўчманчи халқ. Хунлар бундан 4 минг йил муқаддам мавжуд бўлган Дилар (Хитой манбаларидаги туркий қабилалар номи) таркибига кирган. Хитой манбаларида хунлар турли даврларда 32 хил номда (қвей, куй, куйфан, куйрунг, хунйи, ху, шюнюн, сюнну ва б.) келтирилган. Баъзан улар бэйди (шимолий турк) деб ҳам аталган. Олимлар ўртасида хунлар этноними кун (куёш) сўзидан келиб чиққан, деган фикр мавжуд. Япония олимларининг фикрича, «шюнну» — «кун» сўзининг хитойча транскрипцияси бўлиб, у тангри фарзанди, кунга (куёшга) топинган одам, халқ каби маъноларга эга бўлган.

Туркий халқларнинг қадимги аجدодлари бўлган хунлар Хитойнинг шимолий қисмидан то Марказий Осиё, Каспий денгизи бўйлари ва Шимолий Кавказгача бўлган ҳудудда яшаган.

Милоддан аввалги III асрда вужудга келган Хун ҳоқонлигининг олий ҳукмдори «Тангри-кут» (Хитой манбаларида танийи, шангюй, шаньюй) деб аталган бўлиб, у «Тангри фарзанди» деган маънони англатган. Ундан кейинги ўринда сўл қўл хони ва ўнг қўл хони

каби кичик хонлар лавозими жорий этилган. Ҳарбий ишлар бўйича сўл қўл қўмондон ва ўнг қўл қўмондон каби 2 бош қўмондонлик лавозимлари таъсис этилган. Хун ҳоконигига тобе ўлкаларни Марказий ҳокимият томонидан қўйилган 14 та кичик хон бошқарган. Мамлакат ҳудуди ҳар бири 10 минг оиладан иборат туманларга бўлинган. Туман бошлиқлари кичик хонлар назоратида бўлган.

Милоддан аввалги III аср охирида хунлар Модэ ҳокон (Ўғузхон) бошчилигида дунху, юечжи, гяньгун (қирғиз), усунларни тор-мор қилиб, Хитойга бостириб кирганлар ва император Лю Банни ўлпон тўлашга мажбур қилганлар. 73 йил ҳукмронлик қилган Модэ ҳокон даврида бутун Турон ҳудуди ягона давлатга бирлаштирилган.

Милоддан аввалги I асрда Хунлар орасидаги ўзаро низолар туфайли тобе этирилган барча қабилалар улардан ажраб чиққан ва Хуханийи тангрикут Хитойга номига вассал бўлиб қолган (мил. ав. 51 йил). Милодий I аср бошида Хитойнинг заифлашуви Хунларга мустақилликни қайтариб олиш имконини берган.

Олимлар фикрича, хунлар баланд бўйли, оқ юзли кишилар бўлишган. Уйғур олими Турғун Олмос “Уйғурлар” номли китобида шундай мисолни келтиради: милоддан олдинги 121 йили Хун-Хитой урушида хунлар енгилди. Хитойнинг Хан сулоласи подшоси Вуди қароргоҳига хун шаҳзодаларидан бирини олиб келадилар. Унинг бўйини ўлчаганларида 2 метр 10 сантиметр чиқади. Олтой тоғларидаги хун қабрларидан топилган гавда суяклари ҳам буни тасдиқлайди.

Тарихий манбаларда ёзилишича, хунларнинг урф-одатлари туркий халқларники билан бир хил бўлган. Улар терига хат ёзиб китоб қилишган. Хунларнинг урф-одатларига кўра, бир уруғ доирасида қиз олиш ва қиз бериш қатъиян ман этилган. Узатилган қиз келин қилган уруғнинг аъзоси ҳисобланиши билан бирга, у меросхўрлик ҳуқуқига ҳам эга бўлган. Шунинг учун мабодо келин бева қолса, у қайнота ва қайнона уруғи доирасидан чиқиб, бошқа уруққа келин бўла олмаган. Мерос бўлиб қолган мулкни уруғ доирасида сақлаб қолиш мақсадида бундай бевалар марҳум эрнинг ака-укаларига хотин бўлиши одатга кирган. Одатда улар ўзаро ва ўзгалар билан бўлган келишувларни оғзаки битим қилишган ва берилган ваъдага хиёнат қилишмаган. Қасддан одам ўлдирганларга ўлим жазоси беришган, майда ўғирлик қилганларнинг қўлини кесишган, катта ўғирлик қилганларни ўлимга маҳкум этишган.

Хунлар тангричиликка эътиқод қилганлар. Тангрининг неъмат сифатида куёш ва ойга сажда қилганлар. Хунлар қўшиқ айтиш ва ўйинга тушишни яхши кўришган. Чолғу асбоблари ичида най, сурнай, қўбуз, пипа (гитарага ўхшаган), чанг кабилар бўлган. Рассомчилик ва ҳайкалтарошлик санъати ҳам хунларда яхши ривожланган. Нефрит, олтин, темир ва мисдан ҳайвонларнинг ҳайкаллари хамда турли идиш-товоқлар яшаш

санъати кенг ривожланган. Эгар-жабдуқ яшаш ва уларга нақш бериш санъати юксак даражада бўлган. Пўлатдан ясалган қилич ва ханжарлар Хитойга элтиб сотилган. Ҳунлар ҳаётида чорвачилик билан бирга деҳқончилик, хунармандчилик ва савдогарлик муҳим ўрин эгаллайди. Ҳунармандчилик соҳасида темирчилик, мисгарлик, заргарлик, кўнчилик, кулолчилик, дурадгорлик, тўқимачилик, айниқса, гилам тўқиш умумий ишлаб чиқаришнинг муҳим йўналишлари бўлган.

Қадимги солномаларда ҳунлар таркибида тукю(турк), теле(телес), уйғур, кипчоқ, қимақ, қарлук, агач-эри, аз, ўн-ўқ, табғач, ёвмут, тухси, қуён, геклан, уйсун(уйшун), сари(сарик), черик, чик, арғи, тардуш, буғу, айғир, алақчин(олчин), эдиз сингари қабила ва уруғлар борлиги қайд этилган. XIX асргача ўзбек халқи таркибида бу қабилалардан 15 таси, яъни турк, уйғур, кипчоқ, қимақ, қарлук, аз, тухси, қуён, уйшун, сарик, черик, чик, арғин, айғир, олчин номлари саналганлиги ҳунлар бизга бегона эмаслигидан далолат беради.

Ҳун империяси Осиёдаги энг қудратли давлат сифатида доимо Хитойга хавф солиб турган. Милоддан аввалги 200-йили хитойликлар 320 минг кўшин билан ҳунларга қарши ҳужум қилади. Аммо уларнинг 400 минг кишилиқ кўшини қуршовида қолиб, зўрға қочиб кутулади. Натижада Хитой хирож тўлаб туришга мажбур бўлади. Ўзаро муносабатларни яхшилаш учун Хитой маликаларидан бири Тангриқутга турмушга берилади. Ҳар йили кимхоб, ипак матолар, шароб, гуруч ва бошқа маҳсулотлар юбориб турилади. Ўртадаги куда-андачилик алоқалари вақти-вақти билан бузилиб турган. Бунга хирожнинг вақтида тўланмаганлиги ва бошқа воқеалар сабаб бўлган. Ҳунлар ўзаро келишув бузилганлиги учун Хитойнинг чегара ўлкаларига босқинлар уюштирганлар. Хитойликлар ҳунларнинг ҳужумларидан қутулиш учун Буюк Хитой деворини қуришга киришганлар.

Ғарб билан Хитойни боғлаб турувчи барча савдо йўллари Ҳун хоқонлиги назоратида бўлган. Хитой ҳукмдорлари Ҳун хоқонлиги билан куда-андачилик қилиш ва уларга ўлпон тариқасида совға-саломлар юбориб туриш эвазига ўзларини ҳимоя қилишга мажбур бўлишган. Хитойлик солномачи Си Мачян ўзининг “Тарихий хотиралар” китобига кирган “Фарғона тазкираси”да шундай деб ёзган эди: “Усуннинг (Уйшун) ғарбидан Аршаккача (Парфия) бўлган давлатлар ҳунларга яқин эди. Бундан ташқари, юэжилар(тохарлар) ҳунлардан таъзирини еб, ҳалигача юраги ўрнига тушмаган эди. Кўлларидан (Ҳун) тангрикутининг бир парча хати бор ҳун элчиларига ҳамма давлатлар озиқ-овқат етказиб берарди. Ҳеч қачон ҳурматсизлик қилмасди. Лекин Хан (Хитой) элчилари пул сарфламаса, мол-бойликларини чиқармаса, оч қолар эди. Улов сотиб олмаса, яёв юрарди”.

Мазкур сўзлар хунларнинг Турон худудида катта нуфузга эга бўлганлигини тасдиқлайди. Хун хукмдори Ботур тангрикут Хитой ҳоконига хат ёзиб, Фарбда круронликлар, усунлар, ўғузлар ва бошқа 26 (баъзи манбаларда 36) давлатни ўзига бўйсундурганлигини маълум қилади. Орадан 30-40 йил ўтгач, Хитой сайёҳи Чжан Цзян ўз хабарномасида Турон худудидаги кўп мамлакатлар мустақил сиёсат олиб борса ҳам хунларнинг назорати остида эканлигини ёзади. Хунлар тобе мамлакатларда давлатни идора қилиш усулини сақлаб қолганлар. Шу туфайли тадқиқотчилар Хун ҳоконлигини конфедерация тузуми деб баҳолайдилар.

Хитойда Хан сулоласи вакили У-Ди тахтга чиққанидан кейин вазият ўзгарган. У милоддан аввалги 127-119-йиллари хунларга қарши юриш қилиб, уларга жиддий талафот етказган. Хун хукмдорларининг тез-тез алмашинуви ҳам кучларни бирлаштиришга тўсқинлик қилган.

Милоддан аввалги 104-101-йиллари У-Ди фармойиши билан хунлар билан яқин муносабатда бўлган Фарғона(Даван) давлати устига икки марта ҳарбий юриш қилинади. Бу эса Хун-Хитой муносабатларини яна кесинлаштириб юборади. Тўқнашувларда кўпинча хунларнинг қўли баланд келган. У-Дининг милоддан аввалги 97 ва 90-йилларда хунларга қарши юборган катта қўшинлари тамомила тор-мор этилади, лашкарбоши Ли Гуангли халок бўлади.

Аммо милоддан аввалги 73-48-йилларда 5 та хун ёбғуси (ҳоқими) ўртасида бошланган уруш хунларни заифлаштирган. Ички тож-тахт курашлари ва Хитойнинг доимий тазйиқи натижасида эрамизнинг 48-йили Хун империяси иккига бўлиниб кетади. Шимолий (Ғарбий) ва Жанубий (Шарқий) Хун империялари вужудга келади.

Тангрикут(исми номаълум) (милоддан аввалги 270-240)

Туман Тангрикут (240-210)

Ботур Тангрикут (Модэ, Ўғузхон) (210-174)

Кўкхон (174-161)

Кунхон (161-126)

Элчиши (126-114)

Ўви (114-105)

Ўйшилар (105-102)

Қулиғу(102-101)

Қутиғу(101-96)

Ғулиқу(96-85)

Ғуёнди (85-68)

Шулуй Қанқуй (68-60)

Уёнқути (60-58)

Қуғушар (58-31)

Қутиюш (31-20)
Шужунути (20-12)
Қиёнути (12-8)
Ужилунути (8-1, милодий – 13)
Улунути (13-18)
Гудуарши Давганути (милодий 18-46)
Удатғу(46-48).

ШИМОЛИЙ (ҒАРБИЙ) ҲУН ДАВЛАТИ

Шимолий (ғарбий) Ҳун давлати Осиё Ҳун империясининг парчаланиши туфайли 48-156 йилларда Ўрхун дарёси бўйлари, Талас водийси ва Ғарбий Туркистон ҳудудида вужудга келган.

Хитойларнинг Шарқий Хань давлати Жанубий ҳунлар билан ярашув битими тузиб, Шимолий хунларга қарши курашни давом эттирган. Шимолий Ҳунлар 87-93 йилларда хитойлар, сяньбилар ва динлинлар иттифоқидан мағлубиятга учраган. Тарим воҳасидаги асосий шаҳарлар хунлардан тортиб олинган. Ҳунлар Қанғ давлати ҳудудига чекиниб, 2 асрга яқин мазкур давлат ерларида яшаганлар, уларнинг бир қисми Мўғулистон чўлларида кўчманчилик қилиб юрган. Шимолий Ҳунларнинг яна бир қисми Еттисув ва Тарбағатайда Юебань (Яйпан) номи билан янги давлат ташкил қилган. 5-асрнинг бошида вужудга келган бу давлат Или водийси ва унинг жанубидаги ерларни ўз назорати остига олган эди. Аммо V аср охирида ушбу давлат теле қабилалари томонидан тугатилди.

Бу давлат ҳукмдорлари сулоласидан қуйидагиларнинг номи маълум:

Пану(48-83)
Санмулу Утзи (83-84)
Улуғ(84-89)
Шимолий Тангриқут (89-91)
Элтекин (91-93)
Панғу (93-118)

ЖАНУБИЙ (ШАРҚИЙ) ҲУН ДАВЛАТИ

Жанубий(шарқий) Ҳун давлати 48-216 йилларда шимоли ғарбий Хитой, Орол денгизи бўйлари, Амударё ҳавзаси, Сибирь, Тангритоғ минтақаси ва Тибет пасттекислигини ўз ичига олган. Аҳолиси Кўк тангрига эътиқод қилган. Ёзувда Ўрхун алифбосидан фойдаланишган.

Жанубий хунлар хитойликлар билан келишиб, ўзаро муросада яшашга интилганлар. Хитойларнинг Шарқий Хань давлати имкониятдан фойдаланиб, Шимолий хунларга қарши курашни кучайтирган.

Бай (Хуханийи) (48-56)
Чупунути (56-57)
Илға Улути (57-59)
Шитунгси Суйғути (59-63)
Қучи Қаланди (63...)
Ғуши Шису Қути (63-85)
Элту Улути (85-88)
Шулан Шису Қути (88-93)
Арқу (93-94)
Тинду Шису Қути (94-98)
Ванчи Шису Қути (98-124)
Ужқу Шису Қути (124-128)
Қутину Шису Қути (128-140)
140-143 йилларда тангрикут тайинланмаган.
Ғуронну Шису Қути (143-147)
Иллин Шису Қути (147- 172)
Утину Шису Қути (172-178)
Ғужин (178- 179)
Қанқуй (179-188)
Қизи Шису Қути (188-195)
Ғучуқон (195-216)

ҒАРБИЙ ЕВРОПА ХУН САЛТАНАТИ

Шимолий хунларнинг бир қисми хитойлар тазйиқидан Ғарбга томон қўчиб, милодий 155-158 йиллари Волга ва қуйи Дон соҳилларига ўрнашган. Уларнинг кейинги 200 йиллик тарихи ҳақида маълумотлар кам. Бу даврда улар маҳаллий халқлар билан аралашиб, Европада “гунн”лар номи билан танилган.

360 йилда хун-алан уруши бошланади ва 370 йили хунларнинг ғалабаси билан якунланади. Уралдан Карпат тоғларига қадар ҳудудда ҳукмрон бўлиб олган хунлар аста-секин Ғарбга томон силжий бошлайдилар. Ўз йўлбошчилари Баламир бошчилигида Карпат тоғидан ошиб, Венгер пасттекислигини Дунай дарёсининг ўнг қирғоғига қадар эгалладилар.

430 йилда хунлар Рейн дарёсига етиб бордилар ва Рим билан дипломатик муносабатлар ўрнатдилар. Натижада Шарқий Русь, Руминия, Болқон давлатлари, Можористон, Австрия, Чехия,

Словакия, шарқий ва ўрта Олмония худудида янги империя вужудга келди.

434 йили қобилятли саркарда Аттила ҳокимиятни ўз қўлига олди. Бизнинг тахминимизча, унинг номи “Атли” деган сўздан олинган (Хоразмшоҳ Отсизни эсланг). От хунлар ҳаётида қандай катта аҳамиятга эга бўлганлиги маълум. Шу сабабли унинг номи ҳам “от” сўзи билан боғлиқ бўлса керак. Волга дарёсининг олдинги номи – Итил ҳам унинг исмидан олинган, деган тахминлар бор.

Аттиланинг қароргоҳи ҳозирги Венгрия худудида жойлашган эди. Империя чегаралари унинг даврида шарқда Кавказ тоғларига қадар, ғарбда Рейн дарёсигача, шимолда Дания ороллари ва жанубда Дунайнинг ўнг қирғоғигача чўзилган эди. Аммо Аттила ўша пайтда энг кучли бўлган Рим империяси ва вестготлар устидан ғалаба қилишни режалаштирганди. 451 йили Галлияга бостириб кирган хунлар римликлар, вестготлар ва франкларнинг қаттиқ қаршилигига учраб, ортга қайтдилар.

453 йили Аттиланинг сирли ўлими ворислар ўртасида ҳокимият учун курашни кучайтириб юборди. Забт этилган худудлардаги халқлар бош кўтардилар. 455 йили Паннонияда бўлган жангда енгилган хунлар яна Қора денгиз бўйларига қайтишга мажбур бўлдилар. 469 йили уларнинг Болқон ярим оролига ёриб киришга уриниши ҳам натижасиз тугади. Аста-секин хунлар тарих саҳнасидан тушиб, Европа ва Осиёдаги бир қатор халқлар таркибига сингиб кетдилар.

Хун империяси таркибидаги туркий қабилалар Кўк тангрига эътиқод қилган. Сўзлашув ва ёзувда турк, гот, лотин ва юнон тилларидан фойдаланилган.

Баламир (374-400)

Улдиз (400-410)

Қоратун (410-415)

Бунчук (415-422)

Руйа (422-434)

Ойбарс, Уктар (434)

Аттила (434-453)

Тилик (453-454)

Дангизбағ (454-469)

ФАРҒОНА (ДАВАН) ДАВЛАТИ

Милоддан аввалги II-I асрлардаги Хитой манбаларида бу обод ва бой мамлакат ҳақида кўплаб маълумотлар келтирилган. Фарғона шаҳар ва воҳа ҳокимларининг эркин иттифоқидан иборат давлат эди. Улуғ ҳукмдор қароргоҳи дастлаб Эрши шаҳрида, кейинчалик

Гуйшан шахрида (ҳозирги Ўзган, Қўқон ёки Косонсой шаҳарларидан бири деб тахмин этилади) бўлган.

Хитой манбаларида бу давлат “Даван” ёки “Дайюан” деб аталган. “Катта бўстонлик” маъносини англатган бу сўз суғд тилидаги “Парғана” – тоғ оралигидаги водий атамасининг таржимаси бўлса керак. Даван атамаси тарихий адабиётларда милодий III асргача учрайди. Сўнгра Даван ўрнига “Бохань” ва “Полона” (мил. V а.) атамалари ишлатилган.

Милоддан аввалги II асрда Хитой элчиси Жанг Чян ўз ҳоконига берган ахборотида шундай деб ёзган эди: “Фарғона Хан (давлати)дан ўн минг ли(тахминан 5 минг км.) олисда бўлиб, Хунларнинг ғарби жанубига, Хан (давлати)нинг айнан ғарбига тўғри келади. Фарғоналиклар авлоддан-авлодга ўтроқ ҳаёт кечириб келган экан. Деҳқончилик билан шуғулланиб, шоли, буғдой экар экан. Узум шароби чиқарар экан. Фарғонада асл отлар кўп бўлиб, мазкур отларнинг ҳаммаси тулпор отлардан экан. Баданидан қизил тер томчилари чиқиб турар экан. (Фарғонада) шаҳар, қалъа, уй-иморатлари кўп, унга каттаю кичик 70 дан ортиқ шаҳар қарар экан. Бир неча юз минг аҳолиси бор экан. Бу давлат аскарлари ўқ-ёй, найза ишлатар ва улар отга минишга, ўқ-ёйдан фойдаланишга моҳир бўлар экан...”

Яна бир Хитой манбаси – “Ханнома”да Фарғона давлатининг ери, иклими, бойлиги, урф-одатлари Улуғюэжилар (Тохаристон) ва Аршак (Парфия) билан ўхшаш эканлиги таъкидланган. Бу эса мазкур давлатлар ҳудудида ҳам қариндош халқ ва қабилалар яшаганлигини кўрсатади.

Милоддан аввалги II аср охиридаги маълумотларга кўра, Фарғона аҳолиси 300 минг кишини ташкил қилган. Улар савдо-сотик ишларида моҳирликлари билан ном чиқаришган. Жумладан, Хитой билан кенг кўламда савдо қилинган. Чунки Буюк Ипак йўлининг асосий тармоғи шу ҳудуддан ўтган.

Фарғонада хотин-қизлар иззат-икром қилинган. Бу мамлакатда етиштирилган “самовий тулпорлар” - арғумоқлар Шарқда машҳур бўлган. Мамлакат подшоси ҳокимияти қабила зодагонларидан иборат оқсоқоллар кенгаши томонидан чеклаб қўйилган. Олий кенгаш ҳукмдорни подшоликдан тушириши, ҳатто ўлим жазосига ҳукм қилиши мумкин бўлган.

Милоддан аввалги 104-101-йилларда Хитой аскарлари Фарғонага икки бор ҳужум қилганлар. Уларнинг биринчи юриши милоддан аввалги 104 йили бошланган. 40-50 минг кишилик кўшинга бош қўмондон қилиб Ли Гуангли тайинланади. Бу урушнинг бошланишига Фарғона подшоси Хитой императори У-Ди учун арғумоқларни бермаганлиги баҳона бўлган. Хитой истилочилари подшо қароргоҳи жойлашган Эрши шахрига етмасданоқ кўшинларининг анчасидан айрилган. Йўлда чарчаган, оч кўшин Ўзган шахридаги ҳужумда катта талофат кўрган. Ли Гуангли

қолган кучлари билан Дунгхуанга қайтиб келган. У-Дининг фармониға биноан зудлик билан қайтадан уруш тайёргарлиги кўрилиб, 60 минг кишилиқ катта кўшин иккинчи марта Эрши шахрини қамал қилган. Қамал 40 кундан ортиқ давом этган. Фарғоналиклар шахарни мардонавор ҳимоя қилишган ва душманга катта талафот етказишган. Хитой кўшини Фарғонага Қанғ давлати кўшини ёрдамға келиб қолишидан хавотирланиб, фарғоналиклардан 3 мингта от (уларнинг оз қисмигина асл зотли) ва оч қолган Хитой кўшини учун ғалла, озиқ-овқат олиб Хитойга қайтган. Бу юриш ҳам 2 йил давом этиб, милоддан аввалги 101 йили тугаган. Бу урушда хитойликлар катта талафот кўрганлар, юришда қатнашган жангчиларнинг ўндан биригина эсон-омон юртига қайтган.

Хитой кўшинининг Фарғонага юриши Хун-Хитой муносабатларини янада кескинлаштириб юборган. Чунки Хун давлати Фарғона билан иттифоқчи эди. Унинг кўшинлари баъзи ички ва ташқи сабабларга кўра ўз вақтида ёрдамға етиб кела олмаган. Кечроқ ҳаракат қилган хунлар Фарғонадан қайтаётган Хитой кўшинининг ортидан ҳужум қилиб, унга қисман талафот етказишган. Фарғона юришидан кейин бошланган Хун-Хитой уруши 10 йил давом этган. Бу урушларда кўпинча хунларнинг қўли баланд келган. Милоддан аввалги 90-йилда Ли Гуангли бошчилигида жўнатилган Хитой кўшини ҳам тор-мор этилиб, ўзи асир олинган ва бир йилдан кейин қатл этилган.

САЛАВКИЙЛАР ДАВЛАТИ (милоддан аввалги 312-64 йиллар)

Македонияли Александр эрамиздан олдинги 330-327 йилларда Ўрта Осиё ҳудудини забт этгач, э.о. 323 йили Бобилда вафот этади. У тузган салтанат таназулға учрайди. Маҳаллий ҳокимлар ва лашкарбошилар ҳокимият учун кураш бошлайдилар. Э.о. 312 йили истеъдодли лашкарбоши Салавк I Никатор (“Ғолиб”) Бобилни забт этиб, Салавкийлар империясига асос солди. Империя пойтахти - Дажла дарёси бўйидаги Салавкия (300-йилгача), 300-йилдан кейин Оронт дарёси бўйидаги Антиохия шахри бўлган. Давлатнинг номи хукмронлик қилган сулола номидан олинган. Баъзан, асосий ҳудуднинг номи билан Сурия подшолиги деб ҳам юритилган.

Э.о. 305 йили ўзини подшо деб эълон қилган Салавк 306 йилда Бактрия, Марғиёна, Суғдиёна ва Парфияни бўйсундирди. Э.о. 301 йили Месопотамия ва Сурия, 281 йили Кичик Осиё ҳам Салавкийлар давлатига қўшиб олинади.

Мазкур давлат ҳудудидан ўтган савдо йўллари ички ва ташқи савдонинг кучайиши ва хунармандчиликнинг ривожланишига сабаб бўлди. Салавк I милоддан аввалги 293 йили ўғли Антиох I ни Ўрта

Осиё ерларига ҳоким этиб тайинлайди. Ўрта Осиёнинг бир қанча сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий воқеалари Салавк I, айниқса, Антиох I ҳукмронлиги билан боғлиқ. Бу даврда Бактрия ҳаётида дастлабки тангалар - олтин, кумуш, мис драхма ва тетрадрахмалар зарб қилина бошланди. Салавкийлар даврига оид тангалар Термиз, Тахти Сангин, Денов, Кампиртепа, Афросиёбдан топилган.

Салавкийлар давлати марказидан узоқда бўлишига қарамай, Ўрта Осиё ушбу давлатнинг энг муҳим қисми бўлиб, ҳарбий-стратегик ва иқтисодий аҳамиятга эга эди. Ўрта Осиё бўйлаб ўтган савдо йўллари бўйида шаҳарлар ва қишлоқлар қурдирилгани бежиз эмас. Маъмурий бошқарув жиҳатидан давлат сатрапияларга (20-30 тадан 72 тагача сатрапия бўлганлиги ҳақида маълумотлар мавжуд) ва нисбатан кичик ҳудудий бирлашмалар - эпархия, гипархия, тонархияларга бўлинган. Юнон ҳокимлари ва улар атрофида тўпланган юнон зодагонлар билан бирга маҳаллий зодагонлар ҳам ҳокимлик қилар эдилар. Салавкийлар ҳокимияти Ўрта Осиёдаги ҳарбий манзилгоҳларда жойлашган ҳарбий кучларга таянар эди.

Милоддан аввалги III асрнинг ўрталарига келиб Салавкийлар давлатида ҳокимият учун ўзаро курашлар авж олиб кетади. Бу эса Ўрта Осиёда салавкийлар ҳокимиятининг барҳам топишига олиб келди ва миллоддан аввалги 250 йилда Салавкийлар давлатидан дастлаб Парфия, кейин эса Юнон-Бактрия подшолиги ажралиб чиқди. Мил. ав. 163 йилдан 64 йилгача 19 подшо алмашди. Бутун давлат инқирозга юз тутиб, миллоддан аввалги 64 йили фақат ҳозирги Сурия ҳудудидан иборат бўлиб қолди ва ўша йили Рим провинциясига айлантирилди.

Ўрта Осиёнинг Салавкийлар давлати таркибига кирган даври юнон-македон юришлари пайтида вайрон бўлган ишлаб чиқарувчи кучларнинг тикланиши ҳамда бактрияликлар, суғдийлар, парфияликларнинг босқинчиларга қарши бирлашув даври бўлиб қолди.

САЛАВКИЙЛАР СУЛОЛАСИ

Салавк I Никатор (мил.ав. 312-280)

Антиох I Сотир (280-261)

Антиох II Теос (261-246)

Салавк II Каллиник (246-226)

Салавк III Сотир (226-223)

Антиох III Буюк (223-187)

Салавк IV Филопатор (187-175)

Антиох IV Эпифан (175-164)

Антиох V Эвпатор (164-162)

Деметрий I Сотир (162-150)

Александр Балас (152-145)

Деметрий II Никатор (145-139, 130-125)

Антиох VI Дионис Эпифан (145-142)

Диодот Трифон (142-138)

Антиох VII Эвергет (138-129)

Александр Забина (128-123)

.....

ПАРФИЯ (ПАРФИЁНА)

(Милоддан аввалги 250 - милодий 254 йиллар)

Парфия подшолиги Каспий денгизининг жануби ва жануби-шарқий томонида вужудга келган давлат. Милоддан аввалги I аср ўрталарида Месопотамиядан Ҳиндистонгача бўлган ҳудудни ўзига бўйсундирган. Милоддан аввалги тахминан 247 йилда сакларнинг кўчманчи парнлар (дахлар) қабиласи Аршак (аршакийлар сулоласи асосчиси) бошчилигида Салавкийлар давлатидан ажраб чиққан Парфиёна ва ёки Парфия сатрапиясига бостириб кирган ва унинг ҳудудини, сўнгра кўшни Гиркания вилоятини ишғол этган. Салавк II ўз ҳокимиятини қайта тиклаш мақсадида олиб борган бир неча муваффақиятсиз уринишлардан (мил.ав.230-227й.) сўнг Парфияда аршакийлар ҳукмронлигини тан олишга мажбур бўлган.

Юнон тарихчиси Помпей Трог шундай деб ёзади: “Ҳозирги кунда бутун Шарқни эгаллаган парпилар бир замонлари скифларнинг қувғинди қилинган бир парчаси бўлганлар. Айтишларича, номлари ҳам скиф тилида қувғинди деган маънони билдирар экан. Оссурия, Бобил, Мидия даврида номи энг кам танилган эл бўлганлар. Шарқда ҳокимият форсларнинг қўлига ўтганда, ном-нишонсиз бир оломондек ғолибнинг ўлжасига айланганлар. Кейин худди шу аҳволда македонлар қўли остига кирганлар. Бундай элнинг фақат ўз жасоратига суяниб, шундай иқболи барқ урганлиги, ўзини қул қилган кўп халқларни ҳозирда ўзининг қулига айлантирганлиги одамларни лол қолдиради.”

209 йили Парфияни Салавкийлар подшоҳи Антиох III босиб олди. Бироқ Салавкийлар давлатининг заифлашганидан фойдаланиб, Парфия тезда ўз мустақиллигини тиклади. Парнлар маҳаллий парфияликлар билан аралашиб, уларнинг маданияти, тили ва маҳаллий диний эътиқодларини қабул қилишди.

Парфияда ягона давлат дини бўлмаган. Шарқий вилоятларда зардуштийлик, Марғиёнада буддавийлик, Фарбда юнон ва қадимий Бобил асотирлари ҳукмрон бўлган. Подшоликнинг сўнгги йилларида масиҳийлик ёйила бошлаган.

Милоддан аввалги тахминан 170-138 йилларда Парфия подшоҳи Митридат I салавкийларнинг шарқий сатрапиялари ва Юнон-Бақтрия подшолигининг бир қисмини (мил.ав.тахм.136 й.) босиб олди. Парфиянинг кучайиб бориши атрофдаги давлатларни

вахимага солиб қўйди. Милоддан аввалги 139 йилда Деметрий Никатор бактрияликлар билан иттифоқда Парфияга юриш қилди. Аммо жангда енгилиб, асир тушди. 129 йили унинг укаси Антиох VII уюштирган хужум ҳам натижа бермади. Салавкийларнинг Ўрта Осиё ва Месопотамиядаги ҳукмронлиги тугатилди. Парфия подшоҳлари уларнинг сўнгги қароргоҳи – Сурияга ҳам тез-тез хужум қилиб турдилар.

Милоддан аввалги I аср бошида Парфиянинг қудрати янада ортиб, Рим империясининг хавфли рақибига айланди. Милоддан аввалги 92 йили ўзаро келишувга асосан Рим империяси билан Парфия чегараси Евфрат дарёси деб белгиланди. М.ав. 53 йили Парфия Рим билан тўқнашиб, Карри жангида Красс қўмондонлиги остидаги Рим қўшинини буткул тор-мор этди. Милоддан аввалги 40-йилда Парфия Кичик Осиёнинг деярли бутун худудини, Сурия ва Фаластинни забт этди. Бу Римнинг Шарқдаги ҳукмронлигига таҳдид солмоқда эди. Милоддан аввалги 39-37 йилларда римликлар бу вилоятлар устидан ўз ҳукмронликларини тиклашди. Аммо Антонийнинг эрамиздан олдинги 36-йили Мидиядаги мағлубияти римликларнинг зафарли юришини тўхтатиб қўйди.

Парфияда вилоятлар подшоҳликлар деб, Аршакийлар шаҳаншоҳ, яъни шоҳлар шоҳи деб аталган. Рим тарихчиси Плиний шундай деб ёзган эди: “Бари Парпия подшоҳликлари ўн саккизтадир. Жанубдаги чегараси Қизил денгиз, шимолдагиси Гиркан (Каспий) денгизидир. Подшоҳликлар ўн биттаси Армания ва Каспий денгизи худудларидан бошланиб, скифларгача етиб боради. Парпиларга скифларгина бас кела олади. Қолган еттитаси қуйи подшоҳликлар деб аталади. Шарқда Парпия арийлар билан, жанубда Кармания ва арианлар билан, қарбда пратит мидияликлари билан, шимолда гирканлар билан чегарадош бўлиб, гир атрофи чўлу сахролар билан ўралган...”

Милодий I аср бошларида Парфия ички низолар ва кўчманчи аланларнинг хужумлари натижасида таназулга учрай бошлади. Бундан фойдаланган римликлар Парфиянинг ғарбий вилоятларини қаттиқ талон-тарож қилдилар. Парфияликлар вақти-вақти билан римликлар устидан ғалаба қозониб турган бўлсалар-да, давлатни сиёсий тушкунликдан қутқариб қололмадилар. Марғиёна, Сакистон, Гиркания, Элимаида, Форс, Харакена вилоятлари ва Хатра шаҳри амалда мустақил эдилар. Ташқи ва ички низолар мамлакатни ҳолдан тойдирди. 224 йили вассал Форс (Персида) вилояти ҳокими Ардашир ҳал қилувчи жангда Артабон V ни Ормуздагон текислигида мағлуб этиб, Парфия давлатини тугатди ва ўзи асос солган Сосонийлар давлатига қўшиб юборди.

Қуйида Аршакийлар сулоласи вакилларида баъзиларининг номлари келтирилмоқда. Римда ҳукмдорлар Цезар Август дейилганидек, уларда барча подшоҳлар Аршак деб номланган.

Аршак (милоддан ав. 247 й.)
Тиридат I (Аршак II)
Приаспатий (Аршак III)
Фраат (Аршак IV)
Митридат (Аршак V)
Митридат I (Аршак VI) (мил.ав.170-138)
Фраат II (Аршак VII) (138-128)
Артабан II (Аршак VIII) (128-124)
Митридат II (Аршак IX) (124-88)
Синатрук(77 -70)
Фраат III (70-58)
Ород II (58-38)
Фраат IV (38-3)
Фраат V (3-милодий 3)

Артабан III (12-33)

Готарз II (43-50)
Вологез I (52-80)

Артабон V (...- 224)

ЮНОН-БАКТРИЯ ПОДШОЛИГИ

(милоддан аввалги 256-248 йиллар ораси – милоддан аввалги 140-135 йиллар)

Салавкийларнинг Бактриядаги сатрапи Диодот ушбу давлат асосчиси ҳисобланади. Милоддан аввалги 250 йилда у ўзини Бактриянинг мустақил ҳукмдори деб эълон қилади. Давлат таркибига ҳозирги Ўзбекистон ва Тожикистоннинг жануби ва Афғонистон ҳудуди кирган. Юнон-Бактрия подшолиги кучайган пайтларда унга Покистон, Шимоли-Ғарбий Ҳиндистон ҳамда Суғдиёна ҳам бўйсунган. Пойтахти Бактра (ўрта асрлардаги Балх) шаҳри бўлиб, унинг харобалари Шимолий Афғонистонда, Мозори Шариф шаҳри яқинида жойлашган.

Давлат бир қанча сатрапликлар (вилоятлар)га бўлиниб бошқарилган. Ёзма манбалар ва археологик тадқиқотлар натижалари иқтисодий ҳаёт, бадий хунармандчилик, ҳайкалтарошлик, маданият, шаҳарсозлик юнон анъаналари асосида юксак ривожланганидан дарак беради. Юнон-Бактрия даврига мансуб энг машҳур ёдгорлик Шимолий Афғонистондаги Ойхонум ва Жанубий Тожикистондаги Тахти Сангин ёдгорликлари ҳисобланади. Амударёнинг ўнг қирғоғида, Вахш ва Панж дарёлари куйилишида жойлашган Тахти Сангиндаги ибодатхона тузилиши ва топилмалари

эллинизм дунёсига хос диний эътиқодлар кенг тарқалганлигини кўрсатиб турибди.

Юнон-Бактрия подшолиги Ҳиндистон ва Ўрта Осиё худудларини ўзаро боғловчи ҳамда Хитойдан Бадахшон орқали Форс кўрфазига олиб чиқувчи савдо йўлларини назорат қилиб, халқаро иқтисодий-савдо алоқаларида фаол иштирок этган. Археологик тадқиқотлар натижасида топилган кўплаб тангалар товар-пул муносабатлари ривожланганлигини кўрсатади. Тангалар юнон стандартлари асосида кумуш ва жездан қуйилган. Тангаларда (тетрадрахма, драхма, оболъ ва б.) ҳукмдорлар қиёфаси юксак дид ва аниқлик билан тасвирланган.

Милоддан аввалги III асрнинг охири – II асрнинг биринчи ярми давлатнинг энг ривожланган даври ҳисобланади. Милоддан аввалги II аср ўрталаридан бошлаб ички низолар кучайиб, инқироз даври бошланди. Мамлакат алоҳида вилоятларга бўлиниб, маҳаллий ҳокимлар (Антимах, Менандр, Апполодот ва б.) ўз номидан тангалар зарб қилишган.

Юнон-Бактрия подшолиги милоддан аввалги 140-135 йилларда Ўрта Осиё халқларининг озодлик ҳаракати ва кўчманчи сак (оқ хунлар), юэчжи (тохар) қабилаларининг ҳужуми натижасида бутунлай тугатилди. Шу билан юнонларнинг ҳукмронлиги барҳам топди. Кейинчалик унинг ўрнида Кушон подшолиги вужудга келди.

Диодот I (милоддан ав. 256-248)

Диодот II (248-235)

Евтидем I (235-200)

Деметрий I (200-185)

Панталеон (185-175)

Деметрий II (180-165)

Агафокл (180-165)

Евкратит I (171-155)

Гелиокл I (155-140)

Евкратит II (140-...)

.....

КУШОН ПОДШОЛИГИ

Милоддан аввалги учинчи асрда оқ хунлар ҳозирги Хитойнинг Гансу вилояти худудида яшашган. Яна бир турк қабиласи – усунлар билан ораларида низо чиқиб, жангда уларни енгадилар. Аммо усунлар тарафини олган Осиё Хун империяси билан урушишга мажбур бўладилар. Натижада, оқ хунлар енгилиб, Ғарб томонга қараб кўчадилар. Улар дастлаб Кошғар водийсига, сўнгра Бактрияга кўчиб келишади. Сурхондарё ва Қашқадарё воҳаларига жойлашиб, Юнон-македон давлати ҳукмронлигига барҳам беришади. Милоддан

аввалги II асрда Улуғ Кушон давлатини тузишади. Сулолага Кунхон асос солган. 120 минг оиладан иборат, ҳар бир оила бир аскар беришга қодир бўлган бу давлат асосини турк ва мўғул қабилалари ташкил этган.

«Кушон» атамаси ё сулола ёки қабилага тегишли бўлиб, у илк бор мил. ав. I аср охири - милодий I аср бошида ҳукмронлик қилган подшоҳ Герай - Санаб зарб қилдирган тангаларда қўлланган. Кушонларнинг дастлабки мулклари худудига Шимолий Бактрия (Тожикистон ҳамда Ўзбекистоннинг жануби, Туркманистоннинг жануби-шарқидаги ерлар) кирган. Дастлаб жабғу, кейинчалик подшо унвони билан давлатни идора қилган Кадфиз I Кушон подшолигига асос солган бўлиб, унинг даврида кушонлар ҳозирги Афғонистон билан Покистоннинг кўпчилик қисмини босиб олган. Кадфиз I нинг вориси Вима Кадфиз ҳукмронлиги даврида Ҳиндистоннинг аксарият қисми Кушон подшолигига қўшиб олинган. Кушон подшолигининг энг раванқ топган даври Канишка ҳукмронлик қилган вақтга тўғри келади. Ўрта Осиёда Кушон мулкларининг шимолий чегараси Ҳисор тизмаси бўйлаб, у ерлардаги тоғ дараларида ғоятда мустаҳкам чегара деворлари қурилган.

Сурхондарё воҳасининг Шеробод тумани худудида қоялар тизими бор. Кушонлар даврида бу қоялар устига хом ғишдан кенглиги 6,5 метр, узунлиги 2 километрга яқин девор тикланган. Деворнинг жанубий қисмида эса кучли қалъа барпо этилган. Бу девор Кушон подшолигини Қанг (Кангюй) давлатидан ажратиб турувчи чегара бўлган.

Кушон подшолиги даврида урушларнинг тез-тез бўлиб туриши натижасида мамлакатда ҳарбий асир-қуллар миқдори ошиб борган. Хитой ва Парфия билан кураш олиб бораётган Кушон подшолиги Яқин Шарқда ҳукмрон бўлиш учун Парфия билан урушаётган Римнинг иттифоқчиси эди. Савдо манфаатлари бу давлатларни ўзаро яқинлаштирган. «Буюк ипак йўли» бўйлаб халқаро савдонинг ривожланиши учун қулай шароит яратилган. Шарқ томонда Шарқий Туркистоннинг қўшиб олинган шаҳарлари орқали Хитой билан, жанубда кушонларга тобе Шимолий Ҳиндистон билан, ғарбда денгиз йўли билан, Миср орқали ёки қуруқликдаги йўл билан Эрон орқали Ўрта денгиз ҳавзасидаги Рим империяси шаҳарлари билан, шимолда Хоразм ва Уралбўйи орқали Шарқий Европа билан савдо қилинган. Ёзма манбаларда эрамизнинг 99 йили Римга Кушон элчилари келганлиги қайд этилган.

Жанубий Ўзбекистонда кушонлар даврига оид юздан ошиқ шаҳар ва қишлоқ харобалари аниқланган. Кушон подшолиги сиёсий ҳокимият руҳонийлар қўлида бўлган давлат бўлиб, унда подшо дунёвий раҳбар бўлиш билан бирга Бош қохин ҳам эди. Давлат сатрапликларга бўлинган бўлиб, уларнинг

сатраплари айрим эркинликларга эга эди. Кушон подшолари мамлакатда кенг кўламда динлараро мурасасозлик сиёсатини юргизган: аҳоли, асосан, буддизмнинг маҳаяна мазҳабига эътиқод қилган, шунингдек, мамлакатда Кўк тангри, зардуштийлик, хиндуизм каби кўплаб бошқа динлар ҳам бўлган.

Хунармандчилик, ички ва ташқи савдо кенг тараққий этган. Пул тизимида кўпроқ олтин ва мис тангалар қўлланилган. Деҳқончилик, хусусан, суғорма деҳқончилик ривожланган, кишлоқ хўжалиги экинларининг кўпчилиги тури экилган.

Кушон подшолиги Рим, Парфия ва Хитой билан ҳар жиҳатдан беллаша олган. Қадимги Шарқдаги энг кудратли салтанатлардан бири бўлиб, 2 аср мобайнида осиеликларнинг сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳаётига катта таъсир ўтказган. Бир салтанат таркибида бир неча мамлакатлар, халқ ва элатларнинг бирлашуви турли маданиятлар (Қадимги Бақтрия, юнон, сак ва ҳинд маданиятлари) синтезини вужудга келтирди. Археологлар Кушон маданиятига оид Баграм, Балх, Беган, Сурх-Кўтал (Афғонистон), Косамби (Ҳиндистон), Сирсуқх, Таксила (Покистон), Айритом, Далварзинтепа, Зартепа, Кўҳна Вос, Термиз, Хайрободтепа, Холчаён (Ўзбекистон), Кайқубодшоҳ, Кўҳнақалъа, Шаҳринав, Мунчоктепа (Тожикистон)да қазилган ишлари олиб борди.

Археологик топилма ва кўҳна ёзма манбалар асосида кушонлар маданиятига доир қуйидаги муҳим илмий маълумотлар аниқланди: буржли мустақкам мудофаа деворига эга бўлган шаҳар қурилиши тараққий этган, бир неча ўнлаб шундай шаҳарлар, кўплаб йирик суғориш иншоотлари қурилган. Шаҳарлар ичида арқлар мавжуд бўлиб, уларнинг атрофини турли бинолар мажмуаси қуршаб турган. Кушон подшолигининг шимолий-ғарбий ҳудудларидаги бинолар қурилишида кўпроқ хом ғишт ва пахсадан, жануби-шарқда эса тошдан фойдаланилган. Шаҳарлар, одатда, дарё бўйларида, стратегик жиҳатдан қулай жойларда бунёд этилган. Улар подшо саройи, бой-зодагонлар ва хунармандлар маҳалласи, кўча ва майдонлар, ҳовузлар, турли динларга мансуб иншоотлар ва боғлардан иборат бўлган. Уйлар кўп хонали, ҳашаматли бўлиб, баъзилари икки қаватли қилиб қурилган. Ҳовли саҳни, хоналар поли, зиналар ва биноларда турли ҳажмдаги пишиқ ғиштлар қўлланилган. Айвон ёғоч устунлари остига оҳақтошдан йўнилган чиройли тагкурсилар ўрнатилган. Томдан тушадиган сувлар учун махсус сопол тарновлар ишлатилган. Бино ва хоналар ҳайкалтарошлик, тасвирий санъат асарлари билан безатилган. Ҳайкал ва расмларда, асосан, подшолар, подшо хонадони аъзолари, бой-зодагонлар, созанда ва масхарабозлар тасвирланган (масалан, Холчаёнда).

Будда динига мансуб иншоотларда эса Будда ва унинг сафдошлари, издошлари, қоҳинлар ва хизматкорлар ифодаланган (масалан, Айритом, Далварзинтепа, Қоратепа, Фаёзтепада). Ҳайкаллар, асосан, оҳақтош, лой ва ганчдан тайёрланган, улар

орасида сиртига тилла суви юритилганлари ҳам бор. Деворий суратларда эса диний ва базм маросимлари, табиат манзаралари, суворийлар тасвирланган. Кулолчилик тараққий этган, топилган сопол идишлар хилма-хиллиги ва ўзининг нозик, жарангдорлиги билан алоҳида ажралиб туради. Зеб-зийнат буюмлари, меҳнат ва жанг қуроллари яшаш, мато тўқиш тараққий этган.

Бу даврда кўплаб будда ибодатхоналари қурилган. Милодий VII асрда Хитой сайёҳи ва файласуфи Сюань-Цзян Тармита (Термиз)да ўнга яқин буддавий ибодатхона ва мингга яқин монахлар яшашини ёзиб қолдирган. Канишка I буддизм тарихида биринчи бўлиб диний йиғинлар чақириб туришни жорий этган. Дастлабки йиғинда буддизмнинг мазкур янги мазҳаби — маҳаяна расмийлаштирилган. Бу эса буддизмнинг Осиё мамлакатларида кенг тарқалишига, унинг жаҳон динларидан бирига айланишига сабаб бўлган. Олимлар фикрича, буддизм Хитой, Корея ва Японияга айнан шу ердан тарқалган.

Бу даврда оромий ёзуви асосида суғд ва хоразмий ёзувлари вужудга келиб, тараққий этди. Ҳинд алифбосига асосланган кхароштҳи ёзуви намунаси илк бор Термиздан, тери ва тахтага битилган хоразмий ёзуви намунаси эса Тупроққалъадан топилди. Кушон подшолиги ерларидан ўтган Буюк ипак йўли ташки савдонинг ривожланишига ижобий таъсир кўрсатганлиги аниқланди. Кушон подшолари зарб қилган олтин, кумуш ва мис тангалар Эфиопия, Скандинавия, Италия ва бошқа кўпгина мамлакатларда топилди. Бу эса Кушон подшолиги чет мамлакатлар билан кенг миқёсда савдо ва маданий алоқалар олиб борганлигидан далолат беради. Шарқдан олиб келинган ипакка Ғарб бозорларидаги моллар алмаштирилган.

Кушон подшолигининг дастлабки пойтахти Ўзбекистоннинг жанубидаги Далварзинтепада бўлган, подшо Канишка даврида эса Пешовар шаҳрига кўчирилган. Айни шу даврда бадий санъат мактаблари (Гандхара, Матхура, Бактрия) шаклланди. Канишка адабиёт ва санъат ҳомийси бўлиб, Кашмир вилоятида Канишкапур шаҳрига асос солди. Унинг саройида машҳур буддавий олимлар Парева ва Васумитра, буюк шоир ва файласуфлар Ашвагхоша, Матричета, Нагаржуна ҳамда Чарака яшаб ижод қилган.

Милодий III асрнинг биринчи ярми ёки ўрталарида Кушон подшолиги барҳам топган. Бактрия - Тохаристон махсус мулк сифатида Сосонийлар давлати таркибига кирган. Уни Кушоншоҳ унвонли сосонийлар хонадонининг вакиллари идора қилган.

Кушонлар салтанатида турлича йил ҳисоби амалда бўлган. Жумладан, Канишка I давридан бошланган йил ҳисоби ҳам бўлган. Академик Э.Ртвеладзенинг фикрича, Канишка I йил ҳисоби милодий 2-асрнинг биринчи ярмига тўғри келади.

Кужула Кадфиз (милодий 20-80)
Вима Кадфиз (80-103)
Канишка I (103-125), (Канишка эрасида 1-23)
Васишка (125-131), (к.э. 24-28)
Хувишка (131-162), (к.э.28-60)
Канишка II (166-200), (к.э. 41 - ...)
Канишка III (200-222 й.)(к.э. 64-98)
Васудэва II (222-244)

ХИОНИЙЛАР ДАВЛАТИ

Туркий қабилалардан бири бўлган хионийлар баъзи тадқиқотчилар фикрига кўра, дастлаб Олтой тоғлари атрофида яшаган ва IV асрнинг биринчи ярмида жануби ғарбга силжиб, Амударё ва Сирдарё воҳасига келиб ўрнашган. Хионийларнинг Грумбат исмли подшоси 353 йилда Зарафшон воҳасини эгаллаб, жанубга томон ҳаракатни давом эттирган. Бу пайтда заифлашиб, Сосонийлар Эронига қарам бўлиб қолган Кушон подшолиги худудини эгаллаб, маркази Тохаристон бўлган ва Шимолий Ҳиндистон, Афғонистон, Хуросоннинг бир қисмини ўз ичига олган Хионийлар давлатини (IV-V асрлар) барпо қилган.

Бошқа бир гуруҳ тадқиқотчилар эса Хионийларнинг дастлаб Орол денгизи шимолида яшаганлиги ва йирик массагет қабилалар иттифоқига мансуб бўлиб, ҳунлар билан аралашганлигини таъкидлайдилар (Л. Н. Гумилев, С.П.Толстов, К.В. Тревер). Уларнинг фикрича, юнон ва лотин тилидаги асарларда хионийлар “оқ хунлар” деб аталган.

IV асрнинг 70-йилларида Хионийлар Сосонийлар Эронига қарши хужум уюштириб, муваффақиятга эришганлар. Дастлабки жанглардаёқ Сосонийлар шоҳи иккинчи Шопур(309-379) хионийлардан енгиледи. Сўнгра икки ўртада сулҳ имзоланиб, иттифоқ тузилади. Аммо бу иттифоқ гоҳо бузилиб, гоҳо яна тикланиб турган. Сосоний подшоҳлар Варахран(418-438), иккинчи Яздигард(438-457) даврларида улар Эроннинг энг йирик рақибига айланганлар.

V асрнинг иккинчи ярмида Хионийлар ва Қиданлар давлати худуди яна бир туркий қabila - Эфталлийлар томонидан эгалланди.

Хионийлар давлати 120 йилдан ортиқроқ ҳукм сурган.

ҚИДАНЛАР ДАВЛАТИ

Қиданлар (қитанлар, қтайлар) – мўғул қабилаларидан бирининг номи. Қадимда бу қабила ҳозирги Хитойнинг шимоли ва Мўғулистон худудида кўчиб юрган. Қиданлар номи илк бор IV аср манбаларида учрайди.

Улар Олтой тоғлари ва Шарқий Туркистон худудидан жануби ғарбга силжиб, 420 йилда Боло (Нахшаб) шаҳрини ўзларига қароргоҳ қилишган. Қиданлар давлати худуди Хионийлар давлати билан кўшни бўлиб қолган.

Қиданлар давлати худудида турли тилли қабилалар яшаган. Мўғул қабилалари кўп сонли туркий қабила ва уруғлар таъсирида туркийлашганлар, уларнинг тили ва урф-одатларини қабул қилганлар.

907 йили қабила бошлиғи Ела-Буға ўзини подшо деб эълон қилади, кўшни турк ва мўғул қабилаларини бўйсундириб, салтанатини ғарб ва шимолга қараб кенгайтиради. 926 йили шарқда Бохой подшолигини (унга шимоли шарқий Манжурия, Шимолий Курия ва бошқа худудлар кирган) бўйсундирган. 947 йили Қиданлар салтанати Буюк Ляо, 983 йили Қиданларнинг Буюк давлати, 1066 йилдан яна Буюк Ляо деб аталган. У Шарқий Осиёда Япон денгизидан Шарқий Туркистонгача чўзилган қудратли давлат бўлган. 1005 йили Буюк Ляо Хитойни енгиб, ҳар йили ўлпон тўлашга мажбур қилган.

XI аср охиридан Буюк Ляо таназзулга учрай бошлаган ва 1125 йили чжурчженлар томонидан тугатилган. Қиданларнинг бир қисми Ғарбий Туркистонга қорақиданлар (қорахитойлар) номи билан кўчиб ўтган. Уларнинг асосий қисми Талас ва Чу дарёлари ҳавзасида чорвачилик билан тирикчилик қилган.

Қиданларнинг 2 хил ёзуви бўлган. Аммо бу ёзув намуналари ҳозиргача ўқилмаган. Қиданлар номидан Хитойнинг русча атамаси (Китай) келиб чиққан бўлиб, у мўғул ва туркий халқлар орқали русларга ўтган.

Ҳозирги пайтда Татаристонда, Кама дарёси бўйида Елабуга деган шаҳар бор. Эҳтимол, бу ном Қиданлар давлати подшоси номи билан боғлиқ бўлиши мумкин. Шаҳар яқинидаги қадимий харобалар ҳам шундан далолат беради.

ЭФТАЛИЙЛАР ДАВЛАТИ (Абдаллар, Оқ хунлар)

Марказий Осиё ва унга кўшни мамлакатларда милоднинг V асри ўртасида вужудга келган давлат. Унинг ҳудуди ҳозирги Афғонистоннинг катта қисми, Марказий Осиё ва Шарқий Туркистоннинг шарқий ва жануби-шарқий вилоятларини ўз ичига

олган. Унинг асосий негизини Бактрия–Тохаристон хуудлари ташкил этган.

Милоднинг VI асрида яшаган Шарқий Рим тарихчиси Прокопий Орол денгизининг шарқида яшаган хунлар оқ юзли бўлганлиги учун уларни “оқ хунлар” деб атаган. Эфталийлар – оқ хунларнинг ўзи дастлаб кўчманчи бўлиб, кейинчалик шаҳарларни босиб олишлари билан ўтроқ ҳаёт тарзига ўтганлар. Шу туфайли Византия тарихчилари (Менандр) эфталийларни шаҳар қабиласи сифатида таърифлайди. Эфталийлар жамиятида мулкий табақаланиш мавжуд эди. Эфталийлар кучли, асосан, отличлардан иборат кўшинга эга бўлган. Эфталийлар олов ва қуёшга сиғинишган, Ўрта Осиёдагилар эса буддавийлик, манихейлик, христианлик, зардуштийликка эътиқод қилишган.

Ўрта Осиёдаги Эфталийлар давлати бир қанча ярим мустақил мулкларнинг конфедерациясидан иборат бўлган. Бу ерда Ҳиндистондаги каби танга пуллар марказлашган тартибда зарб қилинмаган, аксинча деярли ҳамма мулк ўзининг кумуш ёки мис тангасини зарб қилган. Салтанатда бир неча турдаги ёзувлар (суғд, бактрий, брахми ва бошқалар) мавжуд бўлган, лекин бактрий ёзуви давлат ёзуви ҳисобланган.

Арман манбаларида эфталийлар “хионлар”, Византия манбаларида “хионитлар” деб номланган. Демак, хионийлар ва эфталийлар бир хил ёки бир-бирига яқин туркий қабилалардан иборат бўлган.

Эфталийларнинг тобора кучайиб бораётган қудрати Сосонийлар Эронини чўчитиб қўйган. Натижада улар Эфталийлар устига бир неча бор кўшин тортганлар. Жанглардан бирида Сосонийлар шаҳаншоҳи Перўз енгилиб, асир тушади. Византия императорининг воситачилиги ҳамда катта ўлпон эвазига озод қилинган Перўз орадан кўп ўтмай яна Эфталийларга қарши кўшин тартади. Аммо бу сафар ҳам омад ундан юз ўгиради. Енгилиб, асир тушган Перўз 30 хачирга юкланган кумуш дирҳамлар билан ўлпон тўлаш ва ўғли Кубодни гаровга юбориш шарти билан озод қилинади. 484-йилда Эфталийларга қарши учинчи марта юришга чиққан Перўз жангда ҳалок бўлади. Эрон устига янада оғир ўлпон юкланади. Фақатгина Перўзнинг ўғиллари Кубод (488-531) ва Анушервон (531-579) ҳукмронлик қилган йилларда ўзаро муносабатлар яхшиланган, ҳамкорлик йўлга қўйилган.

Эфталийлар Ҳиндистонга бостириб кириши натижасида Шимолий Ҳиндистон, Покистон ва жануби-шарқий Афғонистон ҳудудида янги Эфталийлар давлати ташкил топган. Ҳиндистондаги Эфталийлар давлати милоднинг V асри охири ва VI асрнинг биринчи ярмида, Тўрамон ва унинг вориси Михиракула даврида куч-қудратга тўлиб, раванқ топган. VI асрнинг ўрталарига келиб таназзулга юз тутган.

Эфталийлар давлатининг муҳим саналари

- Мил. 410 йил** – Ўрта Осиё ҳудудида Эфталийлар давлатининг ташкил топиши
- 421-438** – Эроннинг Фарбда Византия билан, Шарқда Эфталийлар билан тўхтовсиз жанглари
- 450** – Эфталийларнинг Ҳиндистонга бостириб кириши
- 455** – Эфталийларнинг Ҳиндистон ва Эронга қарши қиданлар билан иттифоқи
- 490** – Тўрамоннинг тахтга чиқиши
- 490-500** – Эфталийлар томонидан Ҳиндистоннинг забт этилиши
- 494** – Эфталийлар томонидан Эроннинг катта қисми эгалланиши
- 494-496** – Жужанлар ва телеутларнинг эфталийлар томонидан тор-мор қилиниши
- 497-499** – Эронда Кубоднинг тахтдан туширилиши. Эфталийлар ёрдами билан тахтни қайтариб олиши
- 515** – Тўрамоннинг ўлими. Михиракуланинг тахтга чиқиши
- 516-518** – Эфталийларнинг жужанлар билан иттифоқи.
- 520** – Эфталийларни Ҳиндистонда кўрган хитойлик сайёҳ Сунь Юн уларни чодирларда яшовчи, саводи йўқ, чармдан кийим киядиган халқ сифатида таърифлайди.
- 555** – Эфталийларнинг турклар билан илк тўқнашуви
- 562** – Эфталийларга қарши туркларнинг Эрон билан иттифоқи
- 563** – Эфталийларнинг Эрондан мағлуб бўлиши
- 565** – Эфталийларнинг Насаф шаҳри яқинида Турк ҳоқонлигидан мағлуб бўлиши ва Эфталийлар давлатининг парчаланиши
- 571** – Эфталийлар давлати ҳудудининг Эрон ва Турк ҳоқонлиги томонидан бўлиб олиниши. Чегаранинг Амударёдан белгиланиши .

ТУРК ҲОҚОНЛИГИ (552-745)

Марказий Осиё минтақаси ва унга туташ ҳудудларни ўз ичига олган йирик салтанат (VI-VIII асрлар). Турк ҳоқонлигига доир маълумотлар Ўрхун-Енисей битиктошлари, Хитой йилномалари, юнон (Византия), арман, араб ва форс манбаларида сақланиб қолган.

VI асрнинг иккинчи ярмида Турк ҳоқонлиги вужудга келгунга қадар минтақада 2 йирик давлат: Эфталийлар ва Жужанлар давлати мавжуд эди. Турк ҳоқонлигининг асосчилари бўлмиш туркий Ашина қабиласи эса бу пайтда Олтой тоғларининг жанубий ён бағирларида истиқомат қилар ва Жужанлар давлатига тобе эди. Жужанлар қўл

остидаги Ашина турклари кучайиб 545 йили теле қабилаларини, 551 йили эса жужанларни енгадилар. Шу тариқа оға-ини Бумин ва Истами 552 йили Турк ҳоқонлигига асос соладилар. Бумин ўзини ҳоқон деб эълон қилади.

Тарихий манбаларда бу давлат аҳолисини “туркутлар” ҳам деб аташади. Қадимги Хитойнинг шимолида яшаган қиданлар ва мўғуллар тилида “ут” кўшимчаси кўпликни билдирган. Туркутларнинг тотеми (рамзи) бўри бўлиб, уларнинг таркибида ўндан ортиқ номдаги қабилалар бўлган. Ашина қабиласи вакиллари уларни бирлаштириб, кучли давлат тузганлар. Ҳоқонлар ҳам шу қабила аъзоларидан сайланган.

555 йилга келиб, Марказий Осиёнинг шимоли-шарқидаги қабилалар, Узоқ Шарқдаги қидан (қорахитой), татаби, шивей каби манчжур ва мўғул қабилалари, Енисей бўйидаги туркий қабилалар ҳам Турк ҳоқонлиги кўшинлари томонидан тобе этилиб, 555 йилдаёқ Шарқий Туркистоннинг катта қисми Турк ҳоқонлиги қўл остига ўтди. Турк ҳоқони Муқанхон (553-572) Хитойга 556-557 йилларда юришлар қилиб, бу ердаги Фарбий Вей (Тоба) сулоласи ўрнини эгаллаган Ци (550-577) ва Чжоу (577-581) сулолаларини ўз таъсир доирасига олади.

565 йили Турк ҳоқонлиги кўшинлари Нахшаб шаҳри (ҳозирги Қарши ш.) атрофида эфталийларга оғир зарба беради. Натижада Чоч, Фарғона, Усрушона, Самарқанд, Хоразм, Бухоро, Кеш ва Насаф ҳоқонлик таркибига киритилади. Айни пайтда ҳоқонликнинг эфталийларга қарши иттифоқчиси бўлган Сосонийлар Эрони хукмдори Хусрав I Ануширвон эса Эфталийлар давлати таркибида бўлган Тохаристон, Кобулистон, Зобулистон (Шимолий Афғонистон) вилоятларини эгаллайди. Сосонийлар билан бевосита кўшни бўлиб қолган ҳоқонликнинг Эронга юборилган элчилари ўлдирилиши ва суғдий Маниах бошчилигида ипак тижоратини йўлга қўйиш мақсадида йўлланган элчиларга Эрон шоҳининг қўпол муносабатда бўлиши, ҳатто улар келтирган ипак матоларни ёқишга буюриши Турк ҳоқонлиги билан Сосонийлар ўртасидаги иттифоққа раҳна солади. Турк ҳоқонлиги Эрон билан орани узиб, Византия империясига яқинлашиш, у билан савдо-сотиқ, асосан, ипак тижоратини ривожлантириш учун унга 567 йили Маниах бошчилигидаги элчилик ҳайъатини юборади. Келаси йили Маниах Византия элчиси Земархос билан бирга қайтиб келади. Истами ҳоқон элчи орқали Византия императори Юстиниан II га мактуб ва совға-саломлар жўнатади. Шу пайтдан бошлаб икки давлат ўртасида иттифоқ вужудга келади.

571 йили Эрон билан Византия ўртасида жанг бошлангач, ғарбга юришни давом эттираётган Истами шу йили Шимолий Кавказдаги Кубан дарёси ҳавзаси ва Озарбайжонни қўлга киритади. Бошқа тарафдан эса 567 йилдан оқ Сосонийларга қарши Амударё йўналиши бўйлаб юриш уюштира бошлаган Истами бу жабҳада

катта мувафақиятлар қозониб, Тохаристонни эгаллайди. Хитой сайёҳи Сюань Цзянь 629-645 йилларда Тохаристонда 27 вилоят мавжудлиги ва улар турклар тасарруфида эканлигини ёзган. VI асрнинг сўнги чорагида Кобулистон (Кобул), Зобулистон ва Хуросоннинг катта қисми ҳам ҳоконлик таркибига ўтади.

Ўлкани ябғулар бошқарган. Бу Турк ҳоконлигидаги энг юксак унвон эди. Бундан ташқари тегин, шад, элтабар, тудун, тархон, эркин каби лавозимлар бўлган.

576 йили Турк ҳоконлиги билан Византия орасида ихтилоф пайдо бўлади ва ҳоконлик шу йили Қримдаги Боспор (Керчь)ни босиб олади, 581 йили Херсонесни қамал қилади. Шарқий Европада ҳоконлик ҳудуди бу пайтга келиб Қора денгиз соҳиллари, шарқда Корея бўғози, шимолда Урал тоғлари, Енисей ва Байкал атрофлари, жанубда Афғонистон ва Шимолий Ҳиндистон ҳудудларини ўз ичига олар эди.

580 йилга келиб ҳоконликда ички низолар, тахт талашувлар авж олади. Бу ишга Хитойнинг Суй сулоласи ҳам аралашади. Шундан сўнг ҳоконлик бир муддат Олтой тоғларининг шарқидан то Узоқ Шарққача бўлган ҳудудни, яъни Жанубий Сибирь, Ўрхун дарёси ҳавзалари (Мўғулистон), Шимолий Хитой ҳудудларини ўз ичига олувчи *Шарқий Турк ҳоконлиги* ва Олтой тоғларининг ғарбидаги ҳудудларни ўз ичига олувчи маркази Еттисув бўлган *Ғарбий Турк ҳоконлигига* бўлиниб кетади.

Ўз даврида “Ўн Ўқ ҳоконлиги” деб юритилган Ғарбий Турк ҳоконлиги ҳукмдори Истамининг ўғли Тарду ҳокон (576-603) Сосонийлар Эронига қарши жанглари олиб бориб, ғарбда ўз ҳокимиятини кучайтирди. Унинг ўғли Шегуй ҳокон (610-618) даврида унинг кўшинлари жануби-ғарбий ҳудудларда фаол ҳаракат юрита бошлайди. У Эроннинг шимоли-шарқий вилоятларига ҳужум уюштириб, Сосонийлар устидан йирик ғалабага эришади ва Исфаҳон, Рай каби шаҳарларни қўлга киритади. Унинг иниси Тун ябғу (Тун Шеху; 618-630) ҳоконликнинг ғарбдаги нуфузини янада мустаҳкамлайди. У ҳукмронлик қилган даврда Турк ҳоконлигининг чегараси ғарб ва жануби-ғарбда Жануби-Шарқий Европа даштлари, Кавказ, Волгабўйи, Гургон, Марв, Ҳинд дарёсининг юқори ҳавзалари, Шимолий Ҳиндистон ва Афғонистоннинг аксарият вилоятларини ўз ичига оларди. Унинг шад унвонли ўғли бошчилигидаги ҳоконлик кўшинлари Византия императори Ираклий билан биргаликда 627-628 йилларда Жанубий Кавказга сафар уюштиради ва бу ердаги сосонийлар кўшинини енгиб, Тбилиси шаҳрини қўлга киритади. Тун ябғу ғарбий ҳудудларда ҳокимиятни мустаҳкамлаш мақсадида қароргоҳини Шош воҳасининг шимолидаги Мингбулоқ (хитойча Цянь-цюань) мавзесига кўчиради ва бошқарувда ислоҳот ўтказиб, қарам ўлкаларга туркий тудун ва элтабар унвонли вакилларини жўнатади.

630-йилга келиб Ғарбий Турк ҳоқони бир муддат Хитойга қарам бўлиб қолади. Бироқ тез орада ўз қудратини тиклаб олади. Хитой манбаларида қайд этилишича, Эл-билга Ишбара ябғунинг кўл остида Шарқий Туркистондаги Куча, Шаншан, Черчен, Харашар (Қорашаҳар) ҳокимликлари ва Ши (Шош), Шиъ (Кеш), Хе (Кушония-Каттақўрғон), Му (Марв), Кан (Суғд) ва Тохаристон ўлкалари бўлган. Ҳоқон Истамининг бешинчи бўғин авлоди бўлмиш Улуғ Ишбара ҳоқон Хитойга қарши бир неча йил муваффақиятли кураш олиб боради.

Олим Ш.Камолиддиннинг ёзишича, Марказий Осиёдаги кўпгина шаҳарлар милодий VI-VII асрларда, яъни Турк ҳоқонлиги даврида қурилган ёки қайта тикланган. Бу даврда Суғд, Тохаристон, Хоразм, Фарғона ва Шош аҳолисининг катта қисмини туркий қабила ва уруғлар ташкил этган. Давлатлараро ёзишмалар, тангалардаги ёзувлар турк ва суғд тилларида амалга оширилган. Турк ва суғд маданиятларининг ўзаро кўшиливи санъат ва маданиятда ажойиб самаралар берган.

630-йилдан 682-йилгача Шарқий Турк Ҳоқонлиги ҳам Хитойнинг Тан империясига қарам бўлиб яшади. Аммо қарамлик йилларида ҳам туркийларда уруғ-қабилачилик ва давлатнинг маъмурий қурилиши ўзгармади. Айрим турк саркардалари Хитой империясининг ҳарбий лавозимларига, аскарлари эса ҳарбий юришларга жалб этилди. Чунки турк жангчиларининг ҳарбий маҳорат сирлари империяга керак эди.

Орадан ярим аср ўтиб, Қутлуғ Элтариш (682-691) даврида ҳоқонлик яна ўз мустақиллигини тиклади. Унинг укаси Қапаған ҳоқон (691-716) даврида эса минтақадаги энг йирик давлатга айланди. У жиянлари Қутлуғ Элтариш ҳоқоннинг ўғиллари Билга ва Култегин ҳамда Тўнюкүк билан биргаликда Хитойдаги Хуанхе дарёси ҳавзалари ҳамда Шаньдун ўлкасига юриш қилиб, 23 та шаҳарни қўлга киритди, 699 йилда жануби-ғарбга, собиқ Ғарбий Турк ҳоқони ҳокимиятини қўлга киритган тургашларга ва Тохаристон ўлкасига юриш қилди. Қапаған ҳоқон 700 йили Тангут ўлкасига, 701 йили Хитойнинг шимоли-ғарбидаги “Олту Чуб Суғдақ” ўлкасига, 703 йили басмилларга, 705-706 йилларда байирқуларга, 709 йилда чиқ ва азларга, 710 йилда қирғизлар ва тургашларга қарши кўшин тортиб, уларни қайтадан ўз таркибига кўшиб олди. Турк ҳоқонлиги Мовароуннаҳрга бостириб кирган араб истилочиларига қарши 710 йилда кўшин юборди ва Суғд, Шош, Фарғона ҳокимларининг арабларга қарши курашида иштирок этди.

Билга ҳоқон (716-734) ҳукмронлиги даврида Турк ҳоқонлиги минтақанинг энг қудратли давлатларидан бирига айланди. 716 йилда Селенга дарёси ҳавзасида истиқомат қилувчи уйғурларга, 717 йилда ўғузларга, 718 йилда қарлуқларга қарши жанг қилиб, уларни ҳоқонликка бўйсундиради. Бу даврда ҳоқонлик ҳудудлари шарқда Сирдарёнинг шарқидан то ғарбда Хинган тоғлари ёнбағирлари

(Манжурия), Шаньдун ўлкасини (Хитойнинг шимоли-шарқи, Сарик денгиздаги Бохай кўрфазигача бўлган ерлар), жанубда Тибетнинг шимоли, Шарқий Туркистон, Хитойнинг шимолий вилоятларидан то шимолда Енисей дарёси ва Байкалбўйини ўз ичига олганлиги маълум бўлади.

Қадимий манбаларда Турк ҳоконлигини ташкил этган куйидаги қабила ва уруғлар номи қайд этилган: ашин, арғу, аз, басмил, изгил, ўғуз, тўққиз ўғуз, уч ўғуз, ўн уйғур, ўтуз татар, қарлуқ, курданта, қипчоқ, қитан, қирқ аз, тардуш, татаби (тунгус), дулу, нушуб, тўкри (тохар), толис, тургаш, тупути, турк, уйғур, сир, куриқан, дуба (туба). Бугунги кунда мазкур қабила ва уруғларнинг катта қисми барча туркий халқлар таркибида мавжуд.

740 йилга келиб Турк ҳоконлиги ҳам ички, ҳам ташқи зиддиятларга дуч келади. Билга ҳоконнинг ўғиллари ҳукмронлиги даврида ҳоконлик заифлашади. 742-744 йилларда уйғур, қарлуқ ва басмил қабилалари бирлашиб, ҳоконликка ҳужум уюштиришади. 745 йилда иттифоқчилар Турк ҳоконлигининг сўнгги ҳукмдори – Бўлмиш ҳоконни ўлдиришади ва ҳоконлик тахти уйғурлар қўлига ўтади.

Бумин (551-552)

Туманхон (552-553)

Қорахон (553)

Муқанхон (553-572)

Тавархон (572-581)

Саварлухон (581-587)

Чур Буғо Қоғон ¹(587-588)

Тўнга Турон Қоғон (588-600)

Кимин Тури Қоғон (600-603)

ШАРҚИЙ ТУРК ҲОҚОНЛИГИ ҲУКМДОРЛАРИ

Кимин Тури Қоғон (603-609)

Сивар Қоғон (609-619)

Чулук Қоғон (619-621)

Қорахон (621-630)

Сирбо Қоғон (630-646)

Чиби Қоғон (646-647)

Эби Тулу Қоғон (647-653)

Чинжу Ёбғу Қоғон (653-659)

Осно Турчи Қоғон (659-676)

Тучи Қоғон (676-678)

Осно Низўқ Қоғон (679-680)

Осно Инан Қоғон (680-682)

Қутлуғ Элтариш (682-691)

Бекчўр Қапаған (691-716)

¹ Илгари ҳокон сўзи “қоғон” тарзида талаффуз этилган.

Билга Қоғон (716-734)
Ичан Қоғон (734-739)
Билга Қутлуғ Қоғон (739-741)
Пон Кўл Қоғон (741-742)
Суйин Қоғон (742)
Ўзмиш Қоғон (742-744)
Бўлмиш Қоғон (744-745)

ҒАРБИЙ ТУРК ҲОҚОНЛИГИ ҲУКМДОРЛАРИ

Истами Қоғон (552-576)
Билга Тарду Қоғон (576-603)
Опа Қоғон (шерик ҳоқон) (576-593)
Инол Қоғон (593-600)
Чулу Қоғон (600-610)
Шиғуй Қоғон (610-618)
Тун Ябғу Қоғон (618-630)
Си Ябғу Қоғон (630-633)
Боғоша Тулис Қоғон (633-634)
Ишбара Тириш Тўннга Қоғон (634-639)
Эпи Тулу Қоғон (639-651)
Осно Алп Қоғон (Улуғ Ишбара) (651-658)
Осно Миш Қоғон (658-662)
Осно Буркин (662-666)
Осно Турчи (671-679)
Осно Низуқбег (679-680)
Осно Ёлчин (686-693)
Осно Хужилу (686-690)
Осно Қайду (699-704)
Осно Шон (704-711)
Ужили (700-710)
Суги (710-718)
Сулувхон (718-738)
Осно Ўн Ўқ Қоғон (738-742)

УЙҒУР ҲОҚОНЛИГИ

Уйғур давлати Шарқий турк ҳоқонлиги ҳудудида вужудга келган. Пойтахти - Қорақурум (Ўрхун дарёсининг чап қирғоғида). Биринчи ҳоқони Қутлуғ Билга ҳоқон (742-747, уйғурларнинг ёғлиқор уруғидан) даврида Уйғур ҳоқонлигига Олтойдан Манчжуриягача бўлган ҳудуд қараган. Ҳоқон Моюнчур (Қора ҳоқон) даврида (747-759) Уйғур ҳоқонлиги кучли давлатга айланган.

Шимолда қирғизлар, шарқда киданларни енгиб, уларнинг ерларини ўз давлатига қўшиб олган. VIII аср ўрталарида Уйғур ҳоконига ғарбда Олтойдан шарқда Хинган тоғларигача, жанубда Гоби чўлидан шимолда Саян тоғларигача бўлган ҳудуд кирган. Ҳокон Элтекин даврида (759-779) Уйғур ҳоконлиги қўшинлари Хитойдаги ўзаро урушлардан фойдаланиб, унга бостириб кирган.

Уйғур ҳоконлигида тўққиз ўғуз, басмил, қарлук, уйғур қабилалари ҳукмрон мавқеда бўлганлар, буғу, хун, байирқу, тўнгра, сиға каби қабилалар эса ҳарбий ва хўжалик ишларига жалб этилган.

VIII аср охирида маҳаллий бойларнинг ўзаро жанжаллари, тобе қабилаларининг уйғурлар ҳукмронлигига қарши кураши кучайиб, Уйғур ҳоконлиги таназзулга учрай бошлади. IX аср бошларида бу кураш янада кучайди. 840 йили Уйғур ҳоконлиги аҳолиси бир неча қисмга бўлинган. Бир қисми ўз жойларида қолган. Бир қисми эса Шарқий Туркистон ва Жунғорияга кўчиб ўтган. Буюк ипак йўли Уйғур ҳоконлиги назоратида бўлиб, ташқи савдо кенг ривожланган. Аҳолиси асосан чорвачилик ва деҳқончилик билан шуғулланган.

Уйғур ҳоконлигида маҳобатли қурилишлар амалга оширилган. Шаҳарлар, қалъалар, ҳарбий қароргоҳлар бунёд этилган. Шаҳарларда аҳоли хунармандчилик билан шуғулланган. Шу даврда уйғур ёзуви пайдо бўлган. Ҳоконликда монийлик ҳукмрон дин бўлган (VIII аср), кейинчалик буддизм тарқала бошлаган (IX асрдан).

Уйғур ҳоконлиги даврида китобат санъати юксак даражада ривожланган. Китоблар аввалгидек териларга эмас, қоғозларга босила бошлаган. Туркий қабилалар ичида дастлаб уйғурлар қоғоз ишлаб чиқаришни йўлга қўйганлар. Театр ва мусиқа санъати ҳам кенг ривожланган. Қадимги уйғур шаҳарлари харобаларида сақланиб қолган будда ва монийликка оид рангли деворий суратлар турк тасвирий санъатининг ажойиб намуналаридир.

Уйғур ҳоконлиги тахминан 100 йил ҳукм сурган ва 860-870 йилларда инқирозга учраган. Ҳукмрон мавқега эришган қирғизлар унинг ўрнида Қирғиз ҳоконлигини тузганлар.

Уйғурларнинг бир қисми Шарқий Туркистон ва Гансу (Кенгсув)нинг ғарбий қисмига кўчиб ўтди ҳамда Турфон воҳасида (847-1369) ва Гансуда (847—1036) иккита мустақил давлатга асос солди.

Этмиш билга (Қутлуғ Билга ҳокон) (742-747)

Моюнчур ҳокон (Қора ҳокон) (747-759)

Эл Текин ҳокон (759-779)

Тун Буғо (779-789)

Торос (789-790)

Ойчур (790-795)

Қутлуғ (795-805)
Қутлуғ Билга ҳоқон (805-808)
Алп Билга ҳоқон (808-821)
Куч Кучлук Билга ҳоқон (821-824)
Ҳазар Текин (824-832)
Ху Текин (832-839)
Кичик Текин (839-840)
Уги Текин (841-845)
Инан Текин (845-846)

.....

ҚИРҒИЗ ҲОҚОНЛИГИ

Қирғиз номи илк бор хитойча «Ханшу» («Хан сулоласи тарихи»; милоднинг I асри) йилномасида милоддан аввалги 203-йилги воқеалар баёнида тилга олинади. Қирғизларнинг илк этник тарихи қадимги қабила иттифоқлари (хунлар, динлинлар, саклар ва усунлар) билан боғлиқ. Турк ҳоқонлиги ва кўчманчи давлат уюшмалари даврида (VI-X асрлар), кейинчалик қирғизларнинг таркибига кирган қабилалар Саян-Олтой, Иртиш бўйи, Шарқий Тяньшаннинг туркий аҳолиси орасида шаклланганлар. Қирғизларнинг бир қисми IX – XII асрларда, катта қисми эса ўрта асрлар давомида ғарбга кўчиб, Иссиқкўл атрофлари, Еттисув хавзаси, Тяньшан (Тангритоғ) ён бағирлари, Фарғона водийсининг тоғолди ҳудудлари ва Дашти Қипчоқ ўлкаларига бориб жойлашган.

840 йили қирғиз қабилалари Қорақурумни эгалладилар. Олтой ва Мўғулистон ҳудуди улар томонидан тобе этилди. Қипчоқ қабилалари улар билан иттифоқдош эди. X асрда ўғуз қабилалари қирғизлар таъқибидан қочиб, Еттисувдан Сирдарёнинг ғарбий қисмига кўчдилар.

Қирғиз ҳоқонлиги XII аср бошида қорахитойлар томонидан тугатилди. Кейинроқ қирғизлар мўғуллар таъсирига тушиб қолдилар. XVI-XVIII асрлар давомида қалмоқлар зулмидан қочиб, Тянь Шан, Олой ва Помир тоғлари этакларидан бошпана топдилар. Улар кўчманчи ва ярим кўчманчи чорвачилик, айрим туманларда деҳқончилик билан шуғулланганлар.

Қирғизларнинг асосий қисми Тяньшан ва Иссиқкўл оралиғини макон тутиб, бу ердаги бир неча туркий қабилалар билан биргаликда ҳозирги қирғиз халқини ташкил қилган. Қирғиз халқи таркибига, шунингдек, Еттисув ва Мовароуннаҳрнинг туркий қабилалари, жумладан қарлуқлар ва уйғурлар, кейинроқ мўғул қабилалари, XVI – XVII асрларда эса келиб чиқиши қозоқ-нўғайлар билан боғлиқ қабилалар кирган. Қирғизларнинг бир қисми бошқа туркий халқларнинг этногенезида қатнашган. Хусусан, 92 ўзбек

уруғига оид шажараномаларнинг барчасида қирғиз этноними қайд килинган. Шунингдек, Ўзбекистоннинг бир неча вилоятларида қирғиз номи этнотопоним сифатида сақланиб қолган.

ТУРКАШ ҲОҚОНЛИГИ (699-766)

Илк ўрта аср туркий давлатларидан бири. VII асрнинг охирида Ғарбий Тяньшанда кўчиб юрган туркаш қабилаларининг бошлиғи Уч-элиг (699-706) Етгисувни Хитойнинг Тан империяси номидан бошқараётган Хусрав Буришодни қувиб юборди ва Чочдан Жунғориягача бўлган ҳудудда ўз ҳокимиятини ўрнатди. Натижада янги туркий давлат ташкил топди.

Уч-элиг икки қароргоҳга асос солди. Бири Чу дарёси бўйидаги Навокат шаҳри, иккинчиси Или дарёси бўйида жойлашган Кунгут шаҳри эди. Давлат 20 туман - тутуқликдан иборат эди. Ҳар бирини ҳоким – тутуқ бошқарарди. Уч-элиг ғарбий турклар ҳукмдорларининг собиқ “ўн ўқ эли ҳоқони” унвонини қабул қилди. Шу билан бирга у “туркаш ҳокон” унвонини ҳам жорий этди. Туркаш ҳоқонлари ўз тангаларини зарб қилганлар.

711-715 йилларда Туркаш ҳоқонлиги Шарқий Турк ҳоқонлигига қарам бўлиб турди. 715 йили Сулук Чобиш-чурҳокон (715- 737) давлат мустақиллигини қайтадан тиклади. У асосан, араб истилочилари билан урушлар олиб боришга мажбур бўлган. Унинг вафотидан кейин (737) Туркаш ҳоқонлигида “сарик” ва “қора” туркаш қабилалари ўртасида ўзаро урушлар бошланиб кетган ва 766 йили давлат қарлуқлар томонидан тугатилган.

Тарихий манбаларга кўра, туркаш халқи “тухси” ва “аз” қабилаларидан иборат бўлган. Кейинчалик уларнинг бир қисми қарлуқлар, қолгани эса уйғурлар таркибига сингиб кетган.

БУХОРХУДОТЛАР ДАВЛАТИ

VI-VIII асрларда Бухорода ҳукм сурган сулола. Пойтахти Бухоро шаҳри. Ҳудуди ҳозирги Бухоро вилоятининг Бухоро, Вобкент, Когон, Ромитан, Жондор ва Қоракўл туманлари ерларидан иборат бўлган. Араблар Бухорони фатҳ этгандан кейинги дастлабки йилларда ҳокимиятни буғорхудотлар б-н биргаликда бошқарганлар. 715 й. Хуросон ноиб Кутайба ўлдирилгач, Бухорхудотлар давлатни бир йил давомида мустақил идора қилганлар. VIII асрнинг 3-чорагида араблар бутун Мовароуннахрни фатҳ этиб, бухорхудотларни расман ўз ўрниларида қолдирган бўлсалар-да, ҳокимиятни амалда тўлалигича ўзлари бошқарганлар. 782 й. сўнги

Бухорхудот Бунёд Муқанна кўзғолонини кўллаб-қувватлагани учун араблар томонидан катл этилган ва Бухорхудотлар ҳукмронлиги тугатилган.

Бухорхудотлар давлати ҳудуди археологик жиҳатдан мукамал ўрганилмаган. Тарихий манбаларда келтириган маълумотларга қараганда, мазкур давлат ҳудудида бир қанча мустақам қалъали шаҳарлар бўлган, уларда маданият, ҳунармандчилик, савдо-сотик тараққий этган. Бу даврда ҳукмдор тасвири ва унинг остига «Бухоро ҳокими» деган ёзув зарб қилинган қумуш тангалар (дирҳамлар) чиқарилган. Бундай тангалар археологик қазималар вақтида кўплаб топилган.

Бидун Бухорхудот (...-680)

Малика Бидун (680-695)

Тағшода (695-727)

Сукон (727-734)

Кутайба (735-741)

Бунёд(741-782)

“...Бухоро токи худо раҳмат қилгур амир Исмоил Сомоний давригача Тағшоданинг фарзандлари, хизматчилари ва набиралари қўлида бўлди”. (Наршахий)

СОМОНИЙЛАР ДАВЛАТИ

Марказий Осиёда вужудга келган йирик марказлашган давлат. Пойтахти Бухоро шаҳри бўлган. X асрнинг биринчи ярми бу давлатнинг гуллаган давридир.

Сомонийларнинг оилавий нисбаси, яъни номи уларнинг аждоди бўлмиш Сомонхудот исми билан боғлиқ. Сомонхудотнинг келиб чиқиши ҳақида турли хил маълумот ва фикрлар мавжуд. Абу Бакр Наршахий (X аср) ва Ҳамза Исфохоний (X аср) келтирган маълумотларга қараганда, Сомонхудот Балх вилоятидаги Сомон қишлоғидан, ал-Муқаддасий (X аср) маълумотига кўра эса, у Самарқанд вилоятидаги Сомон номли қишлоқдан бўлган. “Саъдийа” номли асарда (XVII аср) келтирилган маълумотларга кўра, унинг асл исми Арқуқ бўлиб, у Фарғонадан Термизга кўчиб келган ва у ерда Сомон номли қишлоққа асос солган. Ўрта асрларда Бухоро, Фарғона, Тохаристон, Хутталон ва бошқа вилоятларда ҳам Сомон номли қишлоқлар бўлганлиги қайд этилган. Бу маълумотлар “Сомон” топоними ўрта асрларда ўрта Осиё ҳудудларида ва ундан ташқари ерларида ҳам кенг тарқалган жой номи бўлганлигидан далолат беради.

Ўрта Осиёга араблар бостириб келганда, Сомонхудо, айрим маълумотларга кўра, Балх вилоятидан Марвга - Хуросон амири Асад ибн Абдуллоҳ ал-Қушайрий (725/727 - 735/738 й.)нинг олдига келиб, ундан душманларига қарши қуроли ёрдам беришини сўрайди. Араблар ёрдамида душманларини енгач, Сомонхудо ислом динини қабул қилади ва ўғлининг исмини амирнинг шарафига Асад қўяди. Асаднинг Нух, Аҳмад, Яҳё ва Илёс исмли ўғиллари ал-Маъмуннинг Марвдаги саройида хизматда бўлган ва Рофи ибн Лайс қўзғолонини бостиришда фаол қатнашган. Бунинг эвазига ал-Маъмун уларни бир неча вилоятларга амир этиб тайинлайди (819-820 й). Хусусан, Нух - Самарқанд амири, Аҳмад - Фарғона амири, Яҳё - Шош ва Уструшона амири, Илёс эса Ҳирот амири этиб тайинланади. Улар ҳарбий куч тўплаб, араб халифалигининг шарқий чегараларини қўриқлаб туришган, шунингдек, шимолдаги туркий қабилаларга қарши бир неча бор юришлар қилишган. Нух ибн Асад 840 йили Исфижобни ўзига тобе қилади. Ака-укаларнинг тўнғичи бўлган Нух ибн Асад Самарқанд ва Суғднинг катта қисмини, шунингдек, Фарғона ва бошқа бир қанча шаҳарларни ўз ҳокимияти остида бирлаштиради. Нухнинг вафотидан кейин (842 йил) сулоладаги етакчилик унинг укаси Аҳмад ибн Асад оиласига ўтади. Унинг 7 та ўғли бўлиб, улар отасининг вафотидан кейин (866 йил) Мовароуннахрнинг асосий шаҳарларида ҳокимиятни эгаллайдилар. Фақат Бухоро шаҳри Хуросон амирлари бўлган Тоҳирийлар қўлида эди.

Тоҳирийлар ҳокимияти тугатилганидан кейин (873 й.) Исмоил ибн Аҳмад Бухорога ҳоким қилиб тайинланади. Деярли бутун Ўрта Осиё ҳудуди уларнинг қўл остига ўтгач, оила бошлиғи Наср халифа Ал-Муътаиддан Мовароуннахрни бошқаришга махсус ёрлик олади (875 й.). Орадан кўп ўтмай Исмоил акаси Насрга бўйсуннишдан бош тортиб, унга қарши қўшин тортади. Ака-ука қўшинлари орасида бўлиб ўтган жангда Наср мағлубиятга учрайди ва бутун ҳокимият Исмоил ибн Аҳмад қўлига ўтади. Кейинги йилларда у ўз ҳудудларини кенгайтириб, Тароз шаҳри ва Уструшонани босиб олади.

Сомонийларнинг кучайиб бораётганидан чўчиган халифа Хуросон амири Амр ибн Лайс Саффорийни Бухорога жўнатиб, Исмоилни ҳокимиятдан четлатишни тайинлайди. Аммо Исмоил бу қўшинга қарши чиқиб, бир неча жанглардан кейин уни мағлубиятга учратади ва Хуросонни ҳам ўз мулкларига қўшиб олади. Бу даврда Сомонийлар давлатига кирган вилоятлар қуйидагилардан иборат эди: Бухоро, Самарқанд, Кеш, Насаф, Хоразм, Чағониён, Хутталон, Бадахшон, Уструшона, Фарғона, Шош, Исфижоб, Балх, Тохаристон, Гузгонон, Фарчистон, Марв, Ҳирот, Гур, Нишопур ва Гўргон.

Сомонийлар даврида мамлакат маданий жихатдан юксалган. Кўпгина шаҳарларда мадрасалар қурилган. Илму фан, меъморчилик, наққошлик ва кулолчилик тараққий этган. Қишлоқ хўжалиги ривожланган. Бухорода амир саройида энг йирик кутубхона бўлган. Сомонийлар даврида Абу Наср Форобий (873-950 й.), Ибн Сино (980-1037 й.), Абу Райҳон Беруний (973-1048 й.), Рудакий (860-941 й.) каби буюк олим ва шоирлар етишиб чиққан.

Сомонийлар Ҳазар, Эрон, Булғор, Хитой, Рус билан кенг кўламда савдо-сотик қилган. Сомонийлар даврида Бухоро Шарқда Ислом динининг энг нуфузли марказларидан бирига айланган. Бу ерда кўплаб мадраса, масжид ва бошқа бинолар қурилган.

996 йили Сомонийларнинг Зарафшон ҳавзаси шимолидаги ерларининг ҳаммаси янги кудратли туркий сулола - Қорахонийлар томонидан забт этилди, 999 йили Бухоро ҳам ишғол қилинди. Сулоланинг охириги вакили Исмоил ал-Мунтасир (1000-1005) Қорахонийларга қарши кураш олиб бориб, Сомонийлар ҳокимиятини тиклашга уринди. Аммо жанглардан бирида ҳалок бўлгач, Сомонийлар ҳукмронлиги барҳам топди.

Нуҳ ибн Асад (819-842)

Аҳмад ибн Асад (842-864)

Наср ибн Аҳмад (864-892)

Исмоил ибн Аҳмад (892-907)

Аҳмад ибн Исмоил (907-914)

Иккинчи Наср ибн Аҳмад (914-943)

Нух ибн Наср (943-954)

Абдулмалик ибн Нух (954-961)

Мансур ибн Абдулмалик (961-976)

Иккинчи Нуҳ ибн Мансур (976-997)

Иккинчи Мансур ибн Нуҳ (997-999)

Абдулмалик ибн Мансур (999)

ҚОРАХОНИЙЛАР ДАВЛАТИ

Шарқий Туркистон, Еттисув ва Жанубий Тангритоғ худудида ташкил топган туркий давлати. Бу давлатни барпо қилишда қатор туркий қабилалар иштирок этган, булардан қарлуқ, чигил ва яғмо қабилалари етакчи бўлган.

Тарихчи олимларнинг аниқлашича, қарлуқ ва чигил қабилаларининг тотеми, яъни рамзи арслон бўлса, яғмо қабиласининг рамзи буғро (қўш ўрқачли туя) бўлган. Бу қабилалар ислом динига ўтганидан кейин “Арслон” ва “Буғро” атамалари фахрий унвон сифатида ишлатила бошланган.

Тадқиқотчилар Қорахонийлар сулоласи тарихини тўрт даврга бўладилар:

I – сулоланинг шаклланиш даври (милодий 840-960 йиллар)

II – сулоланинг сиёсий жиҳатдан юксалиш даври (960-1041 йиллар)

III – сулоланинг иқтисодий ва маданий жиҳатдан энг гуллаган даври (1041-1130 йиллар)

IV – сулоланинг сиёсий жиҳатдан таназзулга юз тутиш даври (1130-1141-1212 йиллар).

“Мусулмон сулолалари” китобининг муаллифи К.Э.Босворт Қорахонийлар тарихини ўрганишнинг қийин томонлари ҳақида шундай ёзади: “...уларнинг таркибидаги қарлуқлар асосан кўчманчи ҳаёт тарзини давом эттирар эдилар. Ҳукмрон уруғ хаддан ташқари парчаланиб кетган эди, чунки Қорахонийлар бошқа олтой халқларида ҳам кенг тарқалган тартибга асосан давлат ишларини юритар эдилар. Бу тартибга кўра ҳокон билан бир пайтда бирга ҳукмронлик қилувчи шерик ҳокон, улардан кейин эса “қуйи ҳоконлар” бўларди. Уруғ аъзолари доимий равишда мансаб зиналаридан юқорига кўтарилиб турганлари ва янгидан-янги унвонлар ва номлар олганлари туфайли Қорахонийлар шажараси ҳамда йилномасини аниқлаш ғоят қийин ишга айланган...”.

Биз мавжуд манбаларни қиёслаб, имкон қадар Қорахонийлар шажарасини аниқлаштиришга интилдик. Милодий 878 йили яғмо қабиласи сардори Билга Кул Қодирхон Болосоғун шахрини ишғол қилиб, Қарлуқ хонлигини тугатган ва янги сулолага асос солган. У катта ўғли Базир тегинга “Арслонхон” деган ном бериб, Болосоғун шахрини бошқаришга, кичик ўғли Ўғулчоқ тегинга “Буғраҳон” деган ном бериб, Талас шахрини бошқаришга қўйган. Билга Кул Қодирхон вафотидан кейин ҳокимиятни бошқарган Базир Арслонхон ва Ўғулчоқ тегин даврларида давлат ҳудуди анча кенгайди ва мустаҳкамланди.

Абдулкарим Сотуқ Бўғраҳон ҳукмронлиги даври Қорахонийлар тарихида алоҳида ўрин тутади. У 24 ёшида тахтга ўтирган ва ислом динини ўз давлатининг расмий дини деб эълон қилган. Бунгача уйғур, ўғуз, қарлуқ, қипчоқларнинг турли қабилалари Кўк Тангрига эътиқод қилар эди. X аср ўрталарида бу қабилаларнинг барчаси Ислом динига ўтган. У билан бир пайтда яна бир турк давлати - Волга ва Кама дарёлари бўйидаги Булғория ҳукмдори Олмишхон ҳам Ислом динини расмий дин деб эълон қилган.

Сотуқ Бўғраҳон қудратли ҳукмдор сифатида ўз мавқеини мустаҳкамлашга киришди. Ҳали Ислом динини қабул қилмаган турк қабилалари устига ҳамлалар уюштирди. X аср охирларида Сотуқ Бўғраҳоннинг набираси Ҳорун ибн Мусо ибн Сотуқ бошчилигидаги қабилаларнинг Мовароуннаҳрга қарши

хужумлари натижасида сомонийлар сулоласи тугатилган. 992 йили Ҳорун Бухорони, 996—999 йиллари унинг вориси Наср I бутун Мовароуннахрни босиб олди. Қорахонийлар давлати пойтахти дастлаб Кошғар, сўнгра Боласоғун, Ўзган шаҳарлари бўлиб, кейинчалик яна Кошғарга кўчирилган.

XI аср бошларида Қорахонийлар давлати икки қисмга бўлиниб кетади. Шарқий қисмига Еттисув, Қашқар, Тароз, Исфижоб, Шош ва Шарқий Фарғона кирган. Пойтахти Боласоғун, маданий маркази Қашқар шаҳри эди. Ғарбий қисми Мовароуннахрдан то Фарғона водийсининг ғарбий чегарасигача бўлган ерларни ўз ичига олган ва пойтахти Самарқанд бўлган.

XI асрнинг 60-70 йиллари қорахонийларнинг салжуқийлар билан бошлаган тўқнашувлари ҳамда қорахонийлар ҳокони Иброҳим ворислари ўртасида ўзаро тахт учун курашлар натижасида қорахонийлар давлати заифлашиб, салжуқийларга тобе бўлиб қолди, 1212 йили Муҳаммад Хоразмшоҳ қорахонийлар давлатини бутунлай тугатди.

Қорахонийлар даврида барпо этилган марказлашган давлат санъат ва адабиёт ривожига катта имкон берди. Ўша даврда бунёд этилиб, ҳозиргача сақланган Работи Малик, Масжиди Калон, Минораи Калон, Вобкент минораси, Жарқўрғон минораси, Мағоки аттори масжиди, Шоҳизинда ансамбли, Хоразмда хом гишт ва пахсадан қурилган Бўронқалъа, Ноиб қалъа, Қубодқалъа харобалари, Фахруддин Розий мақбараси бу даврда меъморлик санъати юксак даражада бўлганлигини кўрсатади.

Қорахонийлар даврида адабиёт ва санъат ҳам ривожланган. Қадимги туркий тилнинг бебаҳо обидалари бўлган Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг», Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғотит-турк» асарлари ана шу даврда ижод этилган.

Шу ўринда Маҳмуд Қошғарий ҳаёти ҳақидаги айрим маълумотларни келтириб ўтмоқчимиз. Зеро, у Қорахоний ҳукмдор Юсуф Қодирхоннинг (1026-1032) набираси, ўз замонасининг билимдонларидан бири бўлган Ҳусайннинг ўғлидир. Унинг онаси Биби Робия ўз даврининг билимдон, олийжаноб аёлларидан бўлган ва ўғлининг билим эгаси ҳамда халқпарвар бўлиб камол топишига катта ҳисса қўшган.

М.Қошғарий болалигида ўша замоннинг етук олимлари қўлида таълим олган. Шу жараёнда ўз даврида мавжуд бўлган барча фанларни, жумладан табобат илмини олий даражада ўзлаштирган. Шу даврда чавандозлик, қиличбозлик, мерганлик хунарларини ҳам яхши ўрганган. Аммо олимнинг етуклик даври Қорахонийлар давлатида сиёсий кескинлик юз берган вақтга тўғри келган.

1056-1057 йилларда, яъни Маҳмуд Қошғарийнинг отаси тахтга ўтказилиши муносабати билан қорахонийлар саройида ички курашлар авж олди. Айниқса, бундан норози бўлган тахт даъвогарлари бу курашга жиддий аралашдилар. Натижада Маҳмуд

Кошғарийнинг отаси ўлдирилди. Шундан сўнг олим ўз ватанидан чиқиб кетиб, 15 йил давомида атрофдаги қардош қабилалар ва халқлар орасида юришга мажбур бўлди. Ана шу даврда у туркий халқларнинг тиллари, урф-одатлари, яшаган жойлари ва этник алоқаларини чуқур ўрганган ва кўп маълумотлар тўплаб олган. Шу билан бирга, бу маълумотларни келажак авлодларга қолдириш зарурлигини ҳам англаган. 1068 йили у вазият тақозоси билан ислом дунёси олимлари йиғилган ва илм-фан марказига айланган Бағдод шаҳрига борган. Натижада бу ерга йиғилган олимлар билан мулоқотда бўлган, илм-фан ютуқлари билан яқиндан танишган. Шу билан бирга у Бағдодда мавжуд бўлган илмий муҳитдан унумли фойдаланган. 1072-1074 йилларда у Бағдод шаҳрида машҳур "Девони луғатит турк" ("Туркий тиллари луғати") асарини ёзиб битирган. Ҳаётининг сўнгги йилларида яна она шаҳри – Кошғарга қайтиб келган.

ЯҒОНА ҲОҚОНЛИК

(Шарқий Туркистон, пойтахти дастлаб Болосоғун, сўнгра Кашкар)

Базир Билге Кўл Қидирхон (Базирхон) (878-910)

Базир Арслонхон (910-914)

Ўғулчоқ Буғраҳон (915-932)

Абдулкарим Сотуқ Буғроҳон (932-956)

Мусо бинни Сотуқ(Мусо Буғро Қароҳон) (956-992)

Ҳорун ибн Сулаймон Буғроҳон (993-998)

Аҳмад Тўғонхон I (998-1018)

Мансур Арслонхон (1018-1024)

Аҳмад Тўғонхон II (1024-1025)

Юсуф Қодирхон (1025-1032)

Сулаймон Арслонхон (1032-1056)

Муҳаммад ибн Юсуф (1056-1058)

Иброҳим ибн Муҳаммад (1058-1059)

Маҳмуд ибн Юсуф (1059-1074)

Ҳасан ибн Сулаймон (1074-1102)

Аҳмад ибн Ҳасан (1102-1128)

ЎАРБИЙ ҲОҚОНЛИК

(Мовароуннаҳр, пойтахти дастлаб Бухоро, сўнгра Самарқанд)

Насрхон (992-1012)

Аҳмад Тўғонхон (1012-1018)

Али-тегин (1018-1034)

Юсуф-тегин (1034)

Арслон-тегин (1034-1042)
Муҳаммад I (1042-1052)
Иброҳим Тамғочхон
(Абу Исҳоқ Бўри Тигин) (1052-1068)

Салжуқийлар вассали(1074-1141)

Наср ибн Иброҳим(Шамс ул-мулк) (1068-1080)
Абу Шужоъ ал-Хидр ибн Иброҳим (1080-1089)
Ёқуб-тегин (1089)
Аҳмадхон ибн ал-Хидр (1089-1095)
Масъудхон (1095-1097)
Сулаймон Қодир Тамғочхон (1097)
Маҳмуд-тегин (1097-1099)
Ҳорун-тегин (1099)
Қодирхон Жаброил ибн Умар (1099-1102)
Муҳаммад Арслонхон ибн Сулаймон (1102-1129)
Наср II (1129)
Аҳмад II (1129-1130)
Иброҳимхон II (1130-1132)
Хасан-тегин (1132-1137)
Маҳмуд II (1137-1141)

Қорахитойлар вассали (1141-1212)

Иброҳимхон III (1141-1156)
Элхон ибн Ҳасан Чағрихон (1156-1160)
Масъудхон ибн Али(Қилич Тамғочхон) (1160-1168)
Наср ибн Ҳусайн (1168-1173)
Муҳаммад ибн Масъуд (1173-1178)
Иброҳим ибн Ҳусайн (1178-1204)
Усмон ибн Иброҳим Буғрохон (1204-1212)

Хоразмга тобелик даври (1212-1221)
Олтин Ўрдага тобелик даври(1221-1227)
Чағатой улусига тобелик даври(1227-1370)

ШАРҚИЙ ҲОҚОНЛИК

(Талас, Исфижоб, Шош, Еттисув, Кашкар ва Фарғонанинг шарқий қисми)

Сулаймон Арслонхон (1040-1056)
Муҳаммад I Буғрохон (1056-1057)
Иброҳим I (1057-1058)
Муҳаммадхон (Тўғрил Қорахон) (1058-1074)

Умархон (Тўғрил Тегин) (1074)
Ҳорун Буғрохон II (1074-1103)
Аҳмадхон ибн Ҳорун (1103-1129)
Иброҳим II (1129-1159)
Муҳаммадхон II (1159-...)
Юсуфхон II (...-1205)
Муҳаммадхон III (1205-1211)

Ҳоконлик ҳудуди найман қабиласи етакчиси Кучлукхон томонидан эгалланди.

ҒАЗНАВИЙЛАР ДАВЛАТИ (962-1187)

962 йили сомонийлар лашкарбошиси Алптегин маркази Ғазна (Ғазни, Афғонистон) шаҳри бўлган янги давлатга ва янги сулолага асос солди. Бу давлат номи пойтахт шаҳар Ғазна номи билан боғлиқ. Алптегин эса туркий тилдаги “алп” – паҳлавон ва “тегин” – шаҳзода, аслзода сўзларидан ясалган.

Маълумки, Сомонийлар армияси ўзагини ва саркардаларини туркий қабилалар вакиллари ташкил этган. Улар ўз хизматлари эвазига Хуросон ва Афғонистоннинг турли вилоятларини бошқариш ҳуқуқини олганлар. Алптегин ҳам улардан бири эди.

Ғанавийлар давлатининг энг кучайган даври Сабуктегин (977-997) ва унинг ўғли Маҳмуд Ғазнавий (998-1030) ҳукмронлигига тўғри келади. 1030 йилга келиб бу давлатга ҳозирги Афғонистон, Эрон ва Марказий Осиёнинг бир неча вилоятлари, Ҳиндистоннинг шимолий ва шимоли-ғарбий вилоятлари кирган. Бу давлат раванк топган даврда саройда ва шаҳарларда буюк олимлар яшаб, ижод этганлар (Беруний, Утбий, Абулфазл Байҳақий, Гардизий, Фирдавсий ва бошқалар).

Сомонийлар сулоласи барҳам топгач, Маҳмуд Ғазнавий уларнинг Хуросондаги бутун ҳудудини, кейинчалик Хоразм давлатини (1017) ҳам ўз салтанати таркибига қўшиб олган. Бироқ Жанубий Тохаристон (ҳозирги Сурхондарё вилояти ва жанубий Тожикистон) ҳудудини ҳам эгаллаш учун кураш бошлаганларида қорахонийлар билан уларнинг манфаатлари ўзаро тўқнашди. Кескин курашлар натижасида Чағониён ва Термиз Ғазнавийларга бўйсундирилган. Ғазнавийлар билан Қорахонийлар давлати ўртасидаги чегара Амударё деб эътироф қилинган.

1024-25 йилларда Маҳмуд Ғазнавий Термиз яқинида Амударёни кечиб ўтиб, Темир дарвоза (Темир қопқа) орқали Суғдга хужум қилган ва Самарқандгача борган. Бу ҳарбий юришлар натижасида Омул (Чоржўй)гача бўлган вилоятлар Қорахонийлар ҳукмронлигидан чиқиб, Ғазнавийлар таъсирига ўтган. Бу даврда Ғазнавийлар давлати Шарқдаги йирик мусулмон давлатига айланган

эди. Аммо Махмуд Ғазнавийнинг ўғли ва валиаҳди Масъуд Ғазнавий хукмронлиги даврида (1030-41) бу давлат ўз кўл остидаги ҳудудларни бирин-кетин кўлдан чиқариб, аста-секин таназзулга юз тута бошлади.

Ғазнавийлар давлати таркибидан дастлаб Хоразм ажралиб чиқди. Ғазнавийларнинг Хоразмдаги ноиб Олтинтош вафот этгач (1032), унинг ўғли Ҳорун ғазнавийларга қарши исён кўтарди (1034). У салжуқийлар ва қорахонийлар билан дўстона алоқа ўрнатиб. Хоразмни мустақил деб эълон қилди. Бу пайтда Қорахонийлар ва Ғазнавийлар ўртасида Чағониён, Хутгалон вилоятлари ва Термизни эгаллаш учун яна кескин кураш бошланган эди. Марв яқинидаги Данданакон жангида (1040 йил май) Масъуд Ғазнавий кўшини Салжуқийлардан енгилгач, Ғазнавийлар Хуросонни бутунлай кўлдан чиқаришди. Мағлубиятга учраган султон Масъуд Ғазнавий Ғазнага қочди ва кейинчалик фитначилар томонидан ўлдирилди (1041). Тахтга Масъуднинг укаси Муҳаммад ўтирди. Лекин Масъуднинг ўғли Мавдуд (1041-1048) амакиси Муҳаммаднинг кўшинини енгиб, уни ўлдирди ва тахтга ўтирди. Аммо султон Мавдуднинг Амударё юқори қисмидаги вилоятларни қайтариб олиш учун кураши натижасиз тугади. Султон Фаррухзоднинг (1053-1059) ҳаракатлари бир мунча самарали бўлиб, у кетма-кет икки жангда Салжуқийлар кўшинини мағлубиятга учратди. Лекин кейинчалик Алп Арслон Ғазнавийларни енгилгач муваффақ бўлди. Икки ўртада тузилган битимга (1059) мувофиқ, Ғазнавийлар Мовароуннаҳр ва Тохаристонга бўлган ҳар қандай ҳуқуқларини йўқотдилар. Уларнинг ҳудуди Ғазна вилояти ва Шимолий Ҳиндистоннинг бир қисми билан чекланиб қолди. Бу ҳудуд ҳам 12 аср бошларидан бошлаб аста-скин қискариб борди. 12 асрнинг 60-йилларида Ғурийлар давлати Ғазнавийларни Шимолий Ҳиндистонга бутунлай сиқиб чиқардилар, пойтахт ғазнадан Лаҳорга кўчирилди (1161). Ғурийлар давлати хукмдори Ғиёсиддин Муҳаммад кўшини Лаҳорни босиб олгач, Ғазнавийлар давлати бутунлай тугатилди (1186).

Ғазнавийлар давлатида илм-фан ва маданият, хусусан, адабиёт ривожланган. Махмуд Ғазнавий она тилиси туркийдан ташқари форс, араб, ҳатто паҳлавий тилларини ҳам мукаммал билган ва ўзи шеърлар битган. Унинг саройида 400 дан ортиқ олим, шоир ва санъаткорлар тўпланиб, фаол ижод билан шуғулланишган. Абу Райҳон Беруний ҳамда Фаррухий, Унсурий, Манучехрий, Носир Хусрав, Утбий, Гардизий, Байҳақий сингари олим ва шоирлар Ғазнада яшаб ижод қилишган. Беруний ўзининг “Қонуни Масъудий” ва Байҳақий ўзининг “Таърихи Масъудий” асарларини Масъуд Ғазнавийга бағишлаган. Фирдавсий машҳур “Шоҳнома” достонини Махмуд Ғазнавийга тақдим этган.

Ғазнавийлар даврида қурилиш ва меъморчиликка ҳам катта эътибор қаратилган. Ғазна, Балх, Нишопур, Лоҳур ва бошқа шаҳарларда кўплаб мадрасалар, масжидлар, хонақолар, саройлар ва

боғлар қурилган, кутубхоналар фаолият кўрсатган. Хусусан, пойтахт Ғазна шаҳри гуллаб яшнаган.

Алптегин (961-963)
Абу Исҳоқ Иброҳим (963-966)
Билга-тегин (966-974)
Пири-тегин (974-977)
Сабуктегин (977-997)
Исмоил (997-999)
Маҳмуд Ғазнавий (999-1030)
Муҳаммад (1030-1031)
Масъуд (1031-1041)
Муҳаммад(иккинчи марта) (1041)
Мавдуд (1041-1050)
Масъуд II (1050)
Али (1050)
Абдуллашид (1050-1053)
Тўғрил (1053)
Фаррухзод (1053-1059)
Иброҳим (1059-1099)
Масъуд III (1099-1115)
Шерзод (1115)
Арслоншоҳ (1115-1118)
Баҳромшоҳ (1118-1152)
Хусравшоҳ (1152-1160)
Хусрав Малик(1160-1186)

ХОРАЗМШОҲЛАР ДАВЛАТИ

Хоразмда Исломдан олдин ва кейин тўртта хоразмшоҳлар сулоласи ҳукмронлик қилганлиги тарихий манбаларда ёзилган. Булар Африғийлар (305—992), Маъмунийлар (992—1017), Олтинтош сулоласи (1017—1041), Ануштегинийлар сулоласидир (1077— 1231). Африғийлар сулоласи ҳақида юқорида маълумот берган эдик. Қуйида кейинги уч сулола ҳукмронлиги даври ҳақида қисқача хикоя қилмоқчимиз.

995 йилгача Хоразм икки қисмга — Шимолий Хоразм (пойтахти Урганч ёки Гурганч) ва Жанубий Хоразм (пойтахти Кос)га бўлинган эди. 995 йили Маъмун ибн Муҳаммад ҳар иккала Хоразмни бирлаштириб, хоразмшоҳ унвони билан идора эта бошлади. Гурганж (Кўҳна Урганч) йирик маданий марказга айланди. Хоразмшоҳ Абул-Ҳасан Али ибн Маъмун (997-1009) ташаббуси билан ўз даврининг машхур алломалари Абу Наср ибн Ироқ ва Беруний Нишопур, Балх, Бухоро, Бағдод сингари

шаҳарлардан таниқли олимларни Гурганж (ҳозирги кўхна Урганч) шаҳрига таклиф қилдилар. Уларнинг илмий изланишлари учун бу ерда барча шароитлар яратиб берилди. “Дор ул-ҳикма ва маориф” (“Билим ва маориф уйи”) номи билан машҳур бўлган бу ўзига хос академияда фаннинг турли соҳаларида тадқиқотлар олиб борилди. Ҳинд, юнон, араб олимларининг асарлари ўрганилди, улардан нусхалар кўчирилди ва таржима қилинди. Натижада, бой кутубхона вужудга келди. Мадраса ва хаттотлик мактабларида юзлаб шоғирдлар илм ва ҳунар сирларини ўргандилар.

Астрономия соҳасидаги асарлари билан танилган Абу Наср ибн Ироқ, мантиқ, фалсафа ва табобат илмида ном қозонган Абулхайр ибн Хаммор, машҳур табиб Абу Саҳл ал-Масиҳий, кўпқиррали илм соҳиблари Абу Райҳон Беруний ва Абу Али ибн Сино Академия номини оламга таратдилар. Абу Бакр ал-Хоразмий ва Абул Фараж ибн Ҳинду эса араб тилидаги шеърятни янги поғонага кўтарганлар. Академияда жами 100 дан ортиқ машҳур алломалар илмий изланишлар олиб борганлар.

Гурганждаги илмий изланишлар Хоразмшоҳ Маъмун ибн Маъмун даврида ҳам муваффақиятли давом эттирилди. Тиббиёт, кимё, минералогия, астрономия, тарих, адабиёт соҳаларида кўплаб илмий асарлар яратилди.

Аммо 1017 йили уюштирилган суиқасд туфайли Маъмун ибн Маъмун ўлдирилди. Қўшни Ғазнавийлар давлати асосчиси Маҳмуд Ғазнавий Хоразмга бостириб кириб, бу ердаги олимларнинг кўпчилигини ўз пойтахти – Ғазна шаҳрига олиб кетди. Шу тариқа Академиянинг фаолияти барҳам топди.

Маҳмуд Ғазнавий ўзининг бош хожиби Олтинтошни хоразмшоҳ унвони билан Хоразм ҳокими этиб тайинлади.

1043 йили Хоразм салжуқийлар давлатига кўшиб олинди. Салжуқийларнинг Хоразмдаги ноиб хоразмшоҳ Отсиз салжуқийлар заифлигидан фойдаланиб, мустақил сиёсат юргиза бошлади ва Хоразмда янги сулолага асос солди. Хоразмшоҳ Отсизнинг набираси Такаш 1187 йили Нишопурни, 1192 йили Райни, 1193 йили Марвни босиб олди, 1194 йили салжуқийлар султони Тўғрул II ни енгди. Хоразмшоҳ Такаш даврида (1172—1200) Эроннинг Шарқий қисми Хоразмга кўшиб олинди. Унинг ўғли Хоразмшоҳ Муҳаммад даврида Хоразм Яқин Шарқда энг қудратли давлатга айланди. Хоразмга Каспий денгизининг шимолий соҳилларидан Форс қўлтиғигача, Кавказдан Ҳиндукуш тоғларигача бўлган ҳудуд қарарди. Хоразм Хитой, Мўғулистон, Тибет, Ҳиндистон, Яқин Шарқдаги мамлакатлар, Рус ва Волга бўйидаги шаҳарлар билан савдо-сотик қиларди.

1220 йили Чингизхон кўшини Хоразмга бостириб кирди. Хўжанд ҳокими Темур Малик, Хоразмшоҳнинг ўғли Жалолиддин Мангуберди бошчилигидаги кучлар мўғулларга қаттиқ қаршилик кўрсатдилар. 1221 йили мўғуллар Урганчни эгаллаб, уни вайрон

қилдилар. Деҳқон ва ҳунармандларнинг кўп қисми қириб ташланди ёки Мўғулистонга олиб кетилди. Савдогар ва руҳонийлар мусулмон давлатларига қочиб кетдилар. Хоразм Жўжи улусига, кейинчалик Олтин Ўрда таркибига киритилди.

Жалолоддин Мангуберди Эроннинг шимолида пойтахти Табриз бўлган янги давлатга асос солди. Аммо 1331 йили Жалолоддин фожиали ҳалок бўлгач, бу давлат ҳам мўғуллар томонидан тугатилди.

1388 йили Хоразм темурийлар давлатига қўшиб олинди. 1413 йилдан Хоразмни Шохрухнинг ноиблари идора этдилар. 1505 йили Хоразм Шайбонийхон бошчилигидаги кўчманчи ўзбеклар томонидан эгалланди. Аммо у 1510 йили Эрон ҳукмдори Исмоил Сафавий қўшинлари билан жангда ҳалок бўлгач, Хоразм ҳам Эрон қўл остига ўтди. Икки йилга яқин бу истилога қарши кураш олиб борган хоразмликлар 1511 йили эронийларни қувиб юбордилар ва Хоразм тахтига шайбонийлардан Элбарсхонни ўтказдилар (Хива хонлиги бўлимига қаранг).

МАЪМУНИЙЛАР СУЛОЛАСИ

Абу Али Маъмун ибн Муҳаммад (992-997)

Абул-Ҳасан Али ибн Маъмун (997-1009)

Абул-Аббос Маъмун ибн Али (1009-1017)

Абул-Хорис Муҳаммад (1017)

ОЛТИНТОШ СУЛОЛАСИ

Олтинтош (1017-1032)

Ҳорун ибн Олтинтош (1032-1034)

Исмоил ибн Олтинтош (1034-1041)

АНУШТЕГИНИЙЛАР СУЛОЛАСИ

Ануштегин (1077-1097)

Ќутбуддин Муҳаммад (1097-1127)

Алоуддин Отсиз(1127-1156)

Эл-Арслон (1156-1172)

Султоншоҳ Маҳмуд (Хуросонда - 1172- 1193)

Алоуддин Такаш (1172-1200)

Алоуддин Муҳаммад (1200-1220)

Жалолуддин Мангуберди (Табризда - 1220-1231)

САЛЖУҚИЙЛАР ДАВЛАТИ

Салжуқийлар давлати номи кўчманчи турк-ўғуз қабиласи бошлиғи Салжуқ номидан олинган. Салжуқий турклар XI асрнинг 30-йилларида ҳарбий хизматлари эвазига Хуросонда ғазнавийлардан мулклар олдилар. 1038 йили улар Нишопурни эгаллаб, ўз раҳбарлари Тўғрулбекни султон деб эълон қилдилар. Салжуқийлар секин-аста бутун Хуросонни (1038—1044), Хоразмни (1043) бўйсундириб, Ғарбий Эрон (1042 ва 1051 йиллар), Озарбайжон (1054) ва Ироқни (1055) босиб олдилар. Аббосийлар халифаси ал-Қоим (1031-1075) Тўғрулбекни Султон ҳамда «Шарқ ва Ғарб подшоҳи» деб тан олишга мажбур бўлди ҳамда ўзига куёв қилди. Тўғрулбек Рай шаҳрини, унинг укаси Чағрибек Довуд (990-1060) Марвни ўзларига пойтахт қилдилар. 1050 йилда Тўғрулбек пойтахтни Райдан Исфахонга кўчирди.

Алп Арслон (1063-1072) ва Маликшоҳ I (1072-1092) даврида Салжуқийлар Арманистонни эгалладилар, Византияни енгиб (1071), бутун Кичик Осиёни (1071—1081), кейинчалик Сурия ва Фаластинни босиб олдилар. Улар Грузия ва Ширвонни ўзларига бўйсундириб, у ерлардаги ҳукмдорларни ўз вассалларига айлантирдилар. Салжуқийлар қўшинлари Арабистон яриморотидаги Яман ва Баҳрайн ерларини ҳам ўз тасарруфларига киритдилар. 1074 йили Термиз, Бухоро, Самарқанд, кейинчалик Фарғонани ишғол этдилар. Маликшоҳ I ҳукмронлиги даврида Салжуқийлар ҳарбий-сиёсий жиҳатдан ниҳоятда кучли эдилар.

XI аср охирларидан бошлаб, Салжуқийлар давлати таназзулга учрай бошлади. Чунки биринчи салб юришлари натижасида Салжуқийлар Ширвон ва Кичик Осиёнинг қирғоқ бўйи худудларидан, Сурия ва Фаластиннинг бир қисмидан ажралди. Тўғрулбек авлодларининг баъзилари мустақил султонликлар тузиб олдилар: Кермон султонлиги (1041—1187), Сурия султонлиги (1074—1117), Кўня (Рум) султонлиги (Туркия, 1077—1307).

XI аср охирларида Салжуқийлар давлати Шарқий Туркистондан Ўрта ер ва Мармар денгизларигача бўлган катта худудни ўз ичига олган. Бу давлат Хитой билан Византия ўртасида жойлашган. Салибчиларнинг Шарққа юришларини тўхтатишда Салжуқийлар давлати катта роль ўйнаган.

Маликшоҳ вафотидан кейин унинг ўғиллари ўртасида тахт учун кураш авж олди. Натижада Салжуқийлар давлати иккига бўлинди: Ғарбий Эрон, Ироқ ва Озарбайжонни Ироқ султонлиги (1118—1194) номи билан Маҳмуд бошқарди. Ҳамадонни пойтахт қилди. Хуросон, Сейистон, Хоразм ва Мовароуннаҳрда Маликшоҳнинг ўғли Султон Санжар (1118—1157) ҳукмронлик қилди. Пойтахти Марв шаҳри эди.

Бироқ Шарқдан Қорахитойларнинг Мовароуннаҳрга бостириб кириши, Самарқанд яқинида бўлган Қатвон жангида (1141 йил 9 сентябрь) уларнинг қарлуқлар билан биргаликда Салжуқийлар ва Қорахонийларнинг бирлашган қўшинини тор-мор қилиши

натижасида Санжарнинг кудрати заифлаша бошлади. У дастлаб Мовароуннахр, кейинчалик Хуросоннинг асосий қисмидан ажралди. Ануштегиний Кутбиддин Муҳаммад ва Отсиз даврларида Хоразм ҳам ўз мустақиллигини тиклади. Отсиз Салжуқийларнинг пойтахти Марвни эгаллаб, Нишопурни қамал қилди (1141-1142).

Санжар вафотидан сўнг (1157) Салжуқийларнинг Хуросондаги ҳукмронлиги тугади. Хуросон ўғузлар томонидан эгалланди. 1194 йили Хоразмшоҳ Такаш Ироқ султонлигини тор-мор қилиб, ўз давлатига қўшиб олди (1194). Фақат Кўня султонлиги XIV аср бошларигача ҳукм сурди.

Салжуқийлар далаида илм-фан ва маданият ривожланган. Айниқса, Эрон, Ироқ ва Мовароуннахрда маданий юксалиш юқори бўлган. Нишопур, Исфаҳон, Басра, Ҳирот, Марв, Бухоро, Самарқандда мадрасалар бунёд қилинган. Хусусан, буюк вазир Низомулмулк қурдирган Бағдоддаги Низомия мадрасаси (1067) бутун жаҳонга машҳур бўлган. Низомулмулк давлатни бошқариш асослари ҳақида “Сиёсатнома” асарини яратган. Мунажжим ва риёзиётчи олим Умар Хайём лойиҳасига кўра, Исфаҳонда расадхона қурилган. У Маликшоҳ топшириғига кўра, расадхонада кузатув ишларини олиб борган ва сосонийларнинг шамсий тақвимини ислоҳ этиб, янги тақвим (“Маликшоҳ тақвими” ёхуд “Жалол эраси”)ни тузган (1079). Низомий Ганжавий, Жалолиддин Румий, Саъдий Шерозий, Умар Хайём форс шеърятининг сўнмас дурдоналарини яратишган. Муҳаммад Ғаззолий, Фаридуддин Аттор, Хожа Юсуф Ҳамадоний каби ислом уламолари ва сўфийлар ижод қилишган.

Салжуқийлар давлатида риёзиёт ва илм нужум (Баҳовуддин Абубакр Марвазий, Шарафиддин Тусий, Абулҳасан Али Марвазий, Абулхотам Музаффар Исфизорий, Заҳириддин Ғазнавий), тиббиёт ва кимё (Исмоил Журжоний, Фаҳриддин Розий), тарих (Заҳириддин Нишопурий, Садриддин Ҳусайний, Ануширвон Кошоний, Абу Бакр Равондий), адабиёт (адиб Собир Термизий, Носир Хусрав, Анварий, Асириддин Ахсикатий, Рафъий Марвазий ва бошқа) соҳаларига оид кўплаб бебаҳо асарлар яратилган. Бу даврда Нишопур, Марв, Исфаҳон, Рай, Ҳамадон каби пойтахт шаҳарлар, шунингдек, Бухоро, Самарқанд, Термизда кўплаб меъморий ёдгорликлар қурилган. Марв гуллаб яшнаган, у “Марви Шоҳижаҳон” - “Шаҳарлар шоҳи” деб улуғланган. Тарихчи ва сайёҳ Ёкут Ҳамавий Марвда бўлганида бу ерда 10 та йирик кутубхона борлигини кўрган ва улардан фойдаланган. Термиз яқинидаги Пайғамбар оролида Зулқифл мажмуаси (11-12-асрлар), Султон Саодат меъморий мажмуи (11-18-асрлар), Жарқўрғон минораси (1109), Марвда Султон Санжар мақбараси (12-асрлар) ва бошқа меъморий обидалар қурилган.

Салжуқийларнинг Кўня султонлигида ҳам маданият тараққий этган. Кичик Осиёнинг исломлашиш жараёни кучайиб,

тасаввуфнинг мавлавийлик, бектошия каби тариқатлари шаклланган, ахийлик (жавонмардлик) ва қаландарлик кучайган. Жалолиддин Румий, Юнус Эмро (1240-1320), Хожа Бектош Вали (1248-1338), Садриддин Кўнөвий, Шаҳобиддин Сухравардий сингари машҳур мутасаввифлар етишиб чиққан. Кўния (Иконий), Сивас, Қайсария, Никея шаҳарлари йирик маданий марказлар ҳисобланган. Бу пайтда “Ўғузнома” достонининг ёзма варианты шаклланган, латифада Хўжа Насриддин (Афанди) образи яратилган.

Тўғрулбек (1038-1063)

Алп Арслон (1063-1072)

Маликшоҳ (1072-1092)

Маҳмуд (1092-1094)

Беркйёрук (1094-1104)

Иккинчи Маликшоҳ, Муҳаммад (1105-1118)

Султон Санжар (1118-1157)

ҚОРАХИТОЙЛАР ДАВЛАТИ

Ўрта асрларда Шарқий Туркистон, Или ва Чу водийси, Еттисув ва Ўрта Осиёда мавжуд бўлган давлат (тахминан 1140-1213 йиллар). Пойтахти - Чу дарёси бўйида жойлашган Хуси-орда (Баласоғун). Асосчиси - Елюй Даши.

1125 йили Қиданлар салтанати чжурчженлар томонидан тор-мор этилгач, Қиданлар хони Елюй Даши (1130-1142) бир гуруҳ тарафдорлари билан Шимолга қочади. Сўнгра турли қабила жангчилари билан ўз қўшинини тўлдириб, Ғарбга йўл олади ва илгари бу ўлкаларга келиб жойлашган қиданлар (тарихий манбаларда 16 минг оила) ёрдамида бутун Туркистонни босиб олади (1141). XII аср ўрталаридан XIII аср бошларигача 18 ёшга тўлган барча қорахитойлар Гурхонлар қўшинида хизмат қилиши мажбурий бўлган. Бу армия ёрдамида Қорахитойлар давлати Амударё ва Балхаш кўлидан Куньлун ва Бейшан тоғларига қадар худудни эгаллаган. Елюй Даши ўзини ғуюрхон – гурхон, яъни қабилалар бирлашмасининг хони деб эълон қилди. Шу тариқа Қорахитойлар салтанати вужудга келди.

Гурхонлар қиданларга тақлидан тангалар зарб этдирганлар, лекин тобе юртларнинг иқтисодиёти ва ички ишларига кам аралашганлар, улар фақат вассалларидан (Балх, Хоразм, Хўтан, Гаочан ва бошқалар) солиқ олиш билан кифояланганлар.

Чингизхон томонидан Шарқий Туркистоннинг босиб олиниши туфайли найманлар 1208 йили қорахитойлар ҳудудига қочиб ўтдилар ва 1211 йили Гурхонни асир олдилар (у 2 йилдан сўнг вафот этган). 1218 йили Чингизхон томонидан найманларнинг тор-мор қилиниши билан Қорахитойлар давлати батамом тугатилган.

Асрлар ўтиши билан қорахитойлар туркий халқлар таркибига сингиб кетдилар. Ҳозирги пайтда қирғиз, қозоқ ва қорақалпоқ халқлари таркибида қорахитой уруғи бор. Ўзбекистонда улар Самарқанд, Бухоро ва Хоразм вилоятлари ҳудудида яшаганлар. Масалан, XIX асрнинг 70-йилларида Самарқанд вилоятида қорахитойлар 45 минг кишидан иборат бўлган. Ҳозир бу атама жой номлари сифатида сақланиб қолган.

МЎҒУЛЛАР ДАВЛАТИ

XIII асрнинг биринчи ярмида Чингизхон ва унинг ворисларининг истилочилик урушлари натижасида барпо этилган давлат. 1206 йил баҳорда Мўғулистондаги турк ва мўғул қабилалари сардорларининг курултойида Темучин хон этиб сайланган ва унга “Чингизхон” (“Улуғ хон”) деб ном берилган, ташкил этилган давлат “Якка монгол улус” деб аталган.

Чингизхон ҳокимиятни мустаҳкамлаш йўлида бир қанча ислохотлар ўтказган. Жумладан, минг оилани бир маъмурий бирликка бўлишга асосланган ва ҳарбий тус берилган янги маъмурий тузум жорий этган. Унга кўра, Чингизхонга тобе бўлганлар жами 95 та “минг оила” бирлигига бўлиб чиқилган ва буларнинг ҳар бирига уруш даврида Чингизхонга садоқат билан хизмат кўрсатган кишилар бошлиқ қилиб тайинланган. Лекин амалда айрим мингликлар бир неча минг оиладан иборат ҳам бўлган. Мингликларни ташкил этишда имкон борича бир тоифадаги қардош авлодларни ва қабилаларни бир-биридан ажратмасликка эътибор берилган. Мазкур “минг оила”лар, ўз навбатида, ғарбий “ўнг қанот” ва шарқий “сўл қанот”, марказий ва тоғликлар каби 4 қисмга бўлинган. Ҳар бир минг оила юзликка ва ўнликка бўлинган. Аҳолини рўйхатга олиш ишлари амалга оширилган. 15 ёшдан 70 ёшгача бўлган эркаклар ҳарбий хизматга яроқли деб топилган. Қўшинда қаттиқ тартиб ўрнатилган, қонунбузарлар учун қаттиқ жазо, қонун устуворлигини ҳимоя қилганларга эса ҳурмат билдирилиб, мукофот белгиланган. Савдо йўллари, авваламбор Буюк ипак йўлининг хавфсизлигини таъминлаб, ундан тўла фойдаланишга эътибор берилган. Бу тадбирлар Чингизхон ҳокимиятини мустаҳкамлашда ижобий самара берган.

Чингизхон Қорақурум қалъасини ўз империясининг пойтахтига айлантиради. Мўнке вафотидан кейин пойтахт Хонбалик (Пекин) шаҳрига кўчирилди. Хат-саводли одамлари кам бўлган мўғуллар давлат бошқарув ишларида уйғурлардан ҳамда мусулмон

савдогарларидан фойдаландилар. Чингизхон ва нуёнларининг маслаҳатчилари, мирзолари ва баъзи бир мулк маъмурлари, асосан, уйғурлардан бўлган. Масалан, Шарқий уйғурлар хони Идикут (Саодатбек) хоннинг яқин дўсти ва маслаҳатчиси эди. Ташатун исмли уйғур эса давлат муҳрдори лавозимини ҳамда шахзодаларни хат-саводга ўргатувчи устод вазифасини бажарган. Чингизхон тарқоқ жангари мўғул уруғларини бирлаштиргач, тажовузкорлик сиёсатини юргизди..

1207-1211 йилларда Сибирь ва Шарқий Туркистон халқлари (бурят, ёкут, ойрот, қирғиз ва уйғурлар) бўйсундирилди. Тангут давлатига қарши бир қанча юришлар қилинди (1227 йили тамомила босиб олинди). 1211 йили Шимолий Хитойга ҳужум бошланди. 90 га яқин шаҳар вайрон қилиниб, 1215 йили Пекин шаҳри ҳам босиб олинди. 1217 йилда Хуанхэ дарёсининг шимолидаги ерлар тамоман мўғуллар қўлига ўтди. 1219-1220 йилларда Хоразмшоҳлар ҳукмронлиги остидаги Марказий Осиё ҳудуди тўла забт этилди.

Забт этилган ўлка ва вилоятларни Чингизхон 1224 йилда ўғиллари ва набираларига тақсимлаб берди. Жанубий Сибирь, Дашти Қипчоқ, Волга бўйи, Хоразм ва Дарбандгача бўлган ўлка Чингизхоннинг тўнғич ўғли Жўжиги (унинг вафотидан кейин эса, набираси Ботуга мерос бўлган) топширилди, Шарқий Туркистон, Еттисув ва Мовароуннахрга унинг иккинчи ўғли Чағатой эга бўлди. Чингизхон ўз ватани Мўғулистонни, шунингдек, Хитойни учинчи ўғли ва вориси Ўқтойга берди. Кенжа ўғли Тўлуйга эса Хуросон, Эрон ва Ҳиндистон тегди.

Мўғулистон ва Шимолий Хитойда яшаган қабилалар дастлаб шаманизмга эътиқод қилган бўлсалар, кейинчалик буддизмнинг Тибетдаги ламаистик шаклига ўтдилар. Кўпгина хонларнинг исми буддизм дини билан боғлиқ эканлиги ҳам шундан.

Чингизхоннинг набираси Мунке ҳукмронлиги даврида (1251-60) Мўғуллар давлати таркибига Мўғулистон, Шимолий Хитой, Корея, тангутларнинг Си-Ся подшолиги, Марказий ва Ўрта Осиё, Кавказорти, Эрон, Афғонистон ва Русь ерларининг аксарияти кирган. Мунке ўлиmidан сўнг Мўғуллар давлати парчаланиб кета бошлади. Ундан дастлаб Боту (1236-55 йиллар ҳукмронлик қилган) ва Ҳулоку (1256-65 йиллар ҳукмронлик қилган) улуслари ажралиб чиқиб, мўғуллар сулоласи ҳукмронлиги остида мустақил давлатлар туздилар (Олтин Ўрда, Ҳулокуийлар давлати).

Мункенинг ўрнига тахтга чиққан укаси Хубилай (1260-94 йиллар ҳукмронлик қилган) даврида мўғуллар Хитойнинг бутун ҳудудини босиб олишди. Хубилай ва унинг ворислари салтанати Юань деб атала бошлади. 1368 йилда Хитойдаги халқ кўзғолони натижасида мўғуллар у ердан қувилдилар. Куликово жангидан сўнг мўғулларнинг Русдаги ҳукмронлигига ҳам дарз кетди. XIV асрнинг иккинчи ярмида Эрон, Кавказорти ва Ўрта Осиёда мўғуллар ҳукмронлиги тугатилди.

XIV асрнинг сўнгги чорагида Мўғуллар давлатини тиклашга ҳаракат қилинди. Аммо бу ҳаракатлар натижа бермади. Даянхоннинг ўлимидан кейин мамлакат Жанубий Мўғулистон ва Шимолий Мўғулистонга бўлиниб кетди. Шимолий Мўғулистон ҳам ўз навбатида ғарбий ва шарқий қисмларга ажралди. XVI асрда Мўғулистон ҳудудида жами 200 ҳокимлик мавжуд эди.

Чингизхон (1206-1227)

Угедей (1227-1241)

Тўрагене (васий сифатида) (1241-1246)

Гуюкхон (1246-1249)

Ўғул-Ғаймиш (васий сифатида) (1249-1251)

Мунке (Мангу) (1251-1260)

Хубилай (1260-1294)

Темур Улжайту (1294-1307)

Қайшан Гулюк (1307-1311)

Айурпарибхадра Буянту (1311-1320)

Суддхипала Геген (1320-1323)

Эсан Темур (1323-1328)

Аригаба (1328)

Жижжағату Тўқтемур (1328-1329)

Кушила Қутуқту (1329-1332)

Ринчендпал (Иринжипал) (1332)

Тўған Темур (1332-1370)

Чингизхоннинг ўғли Тўлуй авлодлари ҳукмронлиги Мўғулистонда XVII асргача давом этди, Хитойдаги мўғул хонлари ўрнига 1368 йили Мин сулоласи вакиллари келди.

ОЛТИН ЎРДА ДАВЛАТИ

XIII асрнинг 40-йиллари бошида Жўжихоннинг ўғли Ботухон (1238-1255) томонидан асос солинган давлат. 1224 йилда Жўжи улуси Хоразм ва Шимолий Кавказдан иборат эди. 1236-40 йилларда Ботухоннинг юришлари натижасида Волга булғорлари юрти, Дашти Қипчоқ, Қрим, Ғарбий Сибирь Олтин Ўрдага кўшиб олинди. Рус князлари Олтин Ўрдага қарам бўлиб, хирож тўлаб турганлар.

Сирдарёнинг юқори оқими ва Тяньшаннинг ғарбий ён бағридан Днепр дарёсининг қуйи оқимиға қадар ёйилган даштлар XI-XV асрларда “Дашти Қипчоқ”, яъни Қипчоқ дашти деб аталган. Бу даврда қипчоқлар Иртиш дарёси соҳилларидан ғарбга томон кўчиб (1030 й.) Хоразмга кўшни бўлишган, Қозоғистон ҳудуди, шунингдек, жанубий рус даштларини эгаллашган. Дашти Қипчоқ аҳолиси шарқ манбаларида - половецлар, Византия солномаларида - куманлар, венгер манбаларида кунлар деб аталган. Дашти Қипчоқ

Шарқий ва Ғарбий қисмдан иборат бўлиб, Ёйиқ (Урал) дарёси уларни ажратиб турган. Ғарбий қисм Ёйиқ ва Итил (Волга) дарёсидан то Днепргача бўлган худуддан иборат бўлган. XIII асда Дашти Қипчокни мўғуллар босиб олиб, тарихда Жўжи улуси номи билан машҳур бўлган Олтин Ўрда давлатини барпо этганлар.

XIV аср бошларида ўзаро тахт талашишлар туфайли Жўжи улуси икки қисмга бўлиниб кетган. Дашти Қипчокнинг шарқий қисмида Оқ Ўрда ташкил топган. XIV асрнинг 60-йилларида шарқий Дашти Қипчок “Ўзбеклар мамлакати”, унинг аҳолиси эса “ўзбеклар” деб атала бошланди. XV асрнинг 20-йилларидан бошлаб шарқий Дашти Қипчокда Абулхайрхон ва унинг қариндош-уруғлари хукмронлик қилган. Дашти Қипчокнинг асосий аҳолиси кўчманчи ва ярим ўтроқ бўлиб, чорвачилик ва овчилик, дарё ва кўл ёқаларида яшаган аҳоли деҳқончилик, шаҳарлари (Сарой Боту, Сарой Берка, Ўрда Бозор, Сигноқ, Арқуқ)даги аҳоли эса хунармандчилик ва савдо-сотик билан шуғулланган. Бу даврда халқ оғзаки ижоди, муסיқа, санъат ва меъморчилик ривожланган.

Олтин Ўрда пойтахти Ботухон даврида Этил (Волга) дарёсининг куйи қисмидаги Сарой Боту шаҳри эди. Беркахон (1255-66) даврида пойтахт соҳил бўйлаб юқорига - Сарой Беркага кўчирилди. Олтин Ўрда мўғул хонига қарам бўлиб, Ботунинг иниси Берка даврида мустақилликка эришди. Сарой Боту, Сарой Берка, Урганч, Судак, Қофа (Феодосия), Азоқ савдо марказлари эди. Олтин Ўрдани хон бошқарган. Зарурат туғилганда қурултой чақирилган. Давлат ишлари билан бекларбеги, девон ишлари билан вазир шуғулланган. Солиқ йиғиш доруға ихтиёрида бўлган. Кўшинларга туманбеги, нўён (амир), юзбошилар қўмондонлик қилганлар.

Олтин Ўрда Жўжининг 14 нафар ўғлининг 13 улусидан иборат эди. Улар ўз улусларини мустақил бошқаришга интилганлар. Мустақиллик ҳаракати Мангу Темур (1266-82) вафотидан кейин кучайди. Тўда Мангу (1282-87), Тўла Буға (1287-91) хонликлари даврида туманбеги Нўғайнинг нуфузи кўтарилди. 5 йил орадан ўтгач, яна исён кўтарилди. Унга Ўзбекхон (1312-42) барҳам берди. У ва вориси Жонибек (1342-57) даврлари Олтин Ўрда ҳарбий салоҳиятининг энг кучайган даври бўлди. Ўзбекхон даврида Олтин Ўрда қуролли кучлари 300 мингга етган. Улуслар вилоятларга айлантирилиб, улар амирлар томонидан бошқарилган, қурултойлар чақирилмай кўйган.

Ўзбекхон Сарой Беркада ва Қримда масжидлар, мадрасалар, саройлар, мақбаралар қурдирган. Ибн Арабшоҳ Соҳибқирон Амир Темур ҳақидаги китобида Дашти Қипчокни шундай таърифлайди: “Бу ерлар ёлғиз тоторларники бўлиб, турли-туман чорвалари кўп ва турк қабилалари билан тўлик; унинг чегаралари муҳофаза этилган, ён томонлари маъмур, теварак-атрофлари бепоён, сув ва ҳавоси соф. Даштнинг халқи довюрак, кўшинлари - мерган ёйчилар, (бошқа) туркларга нисбатан уларнинг лаҳжалари тўғрироқ ва улардан кўра

қалблари софрок, юзлари хуснлироқ, чиройлари баркамолроқ. Аёллари қуёш, эркаклари тўлин ой мисоли... Баракаҳон ҳузурида, ундан кейин Ўзбек ва Жонибекхон ҳузурида Мавлоно Қутбуддин аллома ар-Розий, шунингдек, Шайх Саъдуддин Тафтазоний ва “Ҳожибия”нинг шарҳловчиси Саййид Жалолуддин ва улардан бошқа ҳанафийлар ва шофеийларнинг фозил кишилари бор эди. Сўнгра, улардан кейин Мавлоно Ҳофизуддин ал-Баззозий ва Мавлоно Аҳмад ал-Хўжандий бор эдилар. Ушбу саййидларнинг воситаси билан Сарой илму фаннинг маркази, бахту саодат манбаи бўлиб қолди ва қисқа муддатда у ерда олимлар, фозиллар, адиблар, зарифлар, етук кишилар ва фазилат соҳиблари, ажойиб ва гўзал хислатли кишилардан шунчалик (кўп) даражада йиғилдики, у ердан бошқа ҳеч бир жойда, ҳатто Мисрнинг (Қоҳиранинг) жомеъ масжиди ва унинг шаҳарларида ҳам шунчалик йиғилмаганди.”

Лекин ички зиддиятлар 1357 йили Жонибекнинг ўлдирилиши билан яна юзага чиқди. 1380 йилгача 25 марта хон алмашди. XIV асрнинг 60-йилларида Хоразм мустақил давлат бўлиб ажралиб чиқди. Польша ва Литва давлати Днепр дарёси ҳавзасини босиб олди. Ҳожитархон (Астрахань) хонлиги ташкил топди. Фақат Тўхтамиш даврига (1380-95) келиб исёнлар тўхтади. 1382 йили у Москвани эгаллаб, ўт қўйди. Ботухон авлодлари бошқариб келган Оқ Ўрдани ва Ўрда авлодлари қўл остидаги Кўк Ўрдани бирлаштирди. Мовароуннаҳр ҳудудига бир неча бор бостириб кирди. Бунга жавобан Амир Темурнинг 1389, 1391, 1395-96 йилларда Тўхтамишга қарши юришлари натижасида Олтин Ўрдага жиддий зарбалар берилди.

Тўхтамиш вафотидан кейин Олтин Ўрдада ҳокимият амалда ғайратли “сарой бошқарувчиси” Эдигей қўлига ўтди. Аммо 1419 йили Эдигей вафот этгач, ўзаро тахт талашишлар туфайли бу давлат аста-секин парчаланиб кетди. XV асрнинг 20-йилларида Сибирь хонлиги, 40-йилда Нўғай Ўрда, 1438 йили Қозон хонлиги ташкил топди. 1480 йили Аҳмад Русни бўйсундиришга уринди, аммо бунга эришолмади. 1502 йили Қрим хони Менгли Гирей Олтин Ўрдани батамом тор-мор қилди.

Кўпгина тарихий манбаларда Олтин Ўрда мўғул давлати дейилган. Аслида эса бу давлат бошқаруви ва армиясининг ўзагини қарлуқ, кипчоқ ва ўғуз лаҳжаларида сўзлашувчи туркий қабилалар ташкил этган. Айниқса, хоразмликлар саройдаги турли вазифаларда ва вилоятлар бошқарувида фаол иштирок этганлар. Бу даврда адабий тил туркий тилнинг Чағатой лаҳжаси эди. Расмий ёзишмаларнинг катта қисми ана шу тилда уйғур ҳарфлари билан битилган. Олтин Ўрда хонлари ҳам асосан шу тилда сўзлашганлар. Машҳур араб сайёҳи Ибн Баттута ўз хотираларида Ўзбекхон (1290-1312) ва Мовароуннаҳр ҳукмдори Тармаширин (1326-1334) туркий тилда сўзлаганларини ёзиб қолдирган. У Азақ (Азов) шаҳри ҳокими, амир Муҳаммад Ҳожи Ал-Хоразмий билан ҳам учрашган.

Олтин Ўрда аҳолисининг Ислом динини қабул қилишида Ўрта Осиёлик тасаввуф шайхлари ва сайёр дарвешларнинг роли катта бўлган. Машхур тасаввуф шайхи Занги Ота ўзининг шогирди Саид Отани шу мақсадда Олтин Ўрдага жўнатган. Ўзбекхон унинг ташвиқи билан Ислом динини қабул қилган ва бу дин асосларини каттикқўллик билан жорий этган. Бунга қаршилик қилган шахзода ва беклар қатл қилинган.

Мирзо Улуғбекнинг “Тарихи арбаъ улус”(Тўрт улус тарихи) номли китобида қуйидагиларни ўқиймиз: “Султон Муҳаммад Ўзбекхон ўзининг эл-улуси билан илоҳий саодат ва фазилатга етишгач, ҳазрати Сайид Отанинг ғайб ишорати ва Оллоҳнинг инояти билан уларнинг барчасини Мовароуннаҳр диёри сари олиб келди. Ҳазрати Сайид Отага (унга Оллоҳнинг раҳмати ва ризолиги бўлсин) кулоқ солишдан бўйин товлаганлар бу саодатдан бебахра ҳолда у ерда (Дашти Қипчоқда) қолдилар ва “қалмоқ” деган номга мансуб бўлдиларки, бунинг маъноси “қолган” демакдир. Ҳазрати Сайид Ота (унга Оллоҳнинг раҳмати ва ризолиги бўлсин) ҳамда Султон Муҳаммад Ўзбекхон билан ҳамроҳликда Мовароуннаҳрга келган кишилардан : “Бу келган ким?” деб сўрардилар. Уларнинг сардори ва подшоҳи Ўзбекхон бўлгани учун уларни “ўзбек” деб атадилар. Шу сабабдан ўша замондан бошлаб Мовароуннаҳрга келган кишилар “ўзбек” деб атала бошланди. Дашти Қипчоқда қолиб кетган кишилар эса “қалмоқ” бўлдилар”.

Бу даврда Марказий Осиёда яшаган аҳоли қабилалар номи билан ёки умумий “турк” деган ном билан аталган. XVI аср бошларида Шайбонийхон бошчилигидаги кўчманчи ўзбекларнинг Мовароуннаҳрга кириб келиши билан маҳаллий аҳоли таркибида “ўзбек”ларнинг нуфузи ортган ва аста-секин бу ном туркий аҳолининг умумий номига айланган.

Таниқли рус олими, туркий халқлар тарихи бўйича йирик мутахассис Лев Гумилёв шундай ёзади: “Олтин Ўрдада ҳам этногенез жараёнлари борарди. Жўчи улусининг 20 минг мўғул аҳолиси уч Ўрдага ёйилиб кетди: Ботухон авлодлари томонидан бошқарилаётган Волга бўйидаги Катта, ёки Олтин Ўрдага; Ботухоннинг акаси Ўрда Иченга берилган Иртиш дарёси бўйидаги Оқ Ўрдага; Орол денгизидан Тюменга қадар ҳудудда кўчиб юрган Шейбанхоннинг Кўк Ўрдасига. Бундай тарқоқликдан кейин тез орада дезинтеграция ҳолати рўй берди. XIV аср бошларига келиб мўғуллар қипчоқлар билан шу даражада аралашиб кетдиларки, улардан фарқланмай қолдилар”.

Аслида бу жараён анча илгари бошланган эди. X-XII асрларда Мўғулистон пасттекислигида яшаган аҳолининг тўртдан уч қисмини туркий қабилалар ташкил этган. Қиёт, қўнғирот, найман, барлос, манғит сингари уруғлар катта нуфузга эга бўлган. Қозок олимларининг фикрича, Чингизхон ҳам туркийлашган мўғул эди. У ҳам, ўғиллари ҳам асосан туркий тилда сўзлаганлар. Чингизхоннинг

онаси ва катта хотини қўнғирот уруғидан бўлган. Анъанага кўра, ўғилларининг ҳам катта бекалари шу уруғдан танланган.

Ботухон юришидан кейин у билан бирга борган туркий қабилалар Дашти Қипчоқдаги яйловлардан макон топдилар ва маҳаллий қипчоқ қабилалари билан қўшилиб кетдилар. Саройдаги иш юритувчилар, мирзалар, лашкарбошиларнинг асосий қисми туркийлардан бўлган. Бу эса туркий тилни кенг муомала тилига айлантирган.

Таниқли рус тарихчиси А.П.Григорьев бу ҳақда шундай ёзади: “Ўша пайтда(ХIII-ХIV а.) Олтин Ўрдада сўзлашув ва ёзув тили бўлган қипчоқ, яъни туркий тилни католик миссионер монахлар яхши билишарди... Маълумки, 1221 йилдаёқ доминикан монахлари Дашти Қипчоқда фаол иш олиб борардилар, 1228 йилда эса бу ерда ўзларининг епископликларини қурган эдилар. Маҳаллий туркий тилли аҳоли билан бевосита муомала монах-миссионерлардан туркий тилни билишни тақозо этарди. Олтин Ўрдада католик миссионер монахлар томонидан машҳур “Кодекс куманикус” – латин-форс-қипчоқ тиллари луғати тузилган эди. 1303 йилда битилган бу асар кейинроқ Венецияда топилди”.

Бу фикрга бироз аниқлик киритиш лозим бўлади. Гарчи ўша пайтда сўзлашувда қипчоқ лаҳжаси қўлланган бўлса-да, расмий ёзишмалар ва адабий матнларда Чағатой лаҳжаси, яъни эски ўзбек тили қўлланган. Бунга талайгина мисоллар бор. Олтин Ўрдада яшаб, ижод этган Қутб Хоразмий Низомийнинг “Хусрав ва Ширин” достонини форс тилидан таржима қилиб, Ўзбекхоннинг ўғли Тинибекка бағишлайди. Бошқа бир Хоразмийнинг “Муҳаббатнома” достони эса Олтин Ўрда хони Жонибекнинг яқин одамларидан Муҳаммад Хўжабекнинг таклифи билан 1353 йили ёзилган. Достонда айтилишича, у “туркий тилда бир китоб ёзиб беришни” илтимос қилган. Сайфи Саройининг “Гулистон бит-туркий” (1391) асари ҳам шу даврда яратилган. У маҳаллий ҳукмдорлар ва зодагонлар илтимосига кўра Саъдийнинг “Гулистон” асарини шу ном билан туркий тилга таржима қилган. Сарой шахрида, бир муддат Мисрда ҳам яшаган Сайфи Саройи 1394 йили “Сухайл ва Гулдурсун” номли достон ҳам ёзган.

Ўша даврда Олтин Ўрда ва Миср давлати ўртасида яқин ҳамкорлик алоқалари ўрнатилган. Қора денгиз ва қуруқлик орқали савдо-сотик ва борди-келдилар йўлга қўйилган. Чунки Миср ҳукмдорлари бўлган Баҳрийлар сулоласи (1250-1390) вакиллари Дашти Қипчоқдан чиққан туркийлардан бўлиб, Миср султони Малик ан Носир Олтин Ўрда маликаларидан бирига уйланган эди. Миср султонининг Ўзбекхон саройидаги элчиси Аловиддин Ойтуғди ал-Хоразмий икки давлат муносабатларини мустаҳкамлашга катта ҳисса қўшган. 1398 йили Абдул ибн Қодир исмли шахс Олтин Ўрдалиқ бир гуруҳ туркийзабон шоирларнинг шеърларини Мисрда

китобат қилган. Бу воқеа Мисрдаги сарой доираларида ҳам туркий тилли адабиёт мухлислари бўлганлигидан далолат беради.

Олтин Ўрдада вужудга келган адабий анъаналар то XX асрнинг бошларига қадар давом этган. Таниқли рус тилшунос олими Олег Мудрак бу ҳақда шундай деб ёзади: “Волгабўйи ҳудудида XX асрнинг 20-йилларига қадар Чағатой лаҳжаси асосида шаклланган адабий тил – “Волгабўйи туркийси” амалда эди. Чағатой тили - Чағатой улуси, яъни ҳозирги Ўрта Осиёнинг тилидир. Бу туркий халқнинг, унинг авлоди бўлган ўзбек халқининг тилидир”.

Таниқли турк адабиётшунос олими Аҳмад Бижан Эржиласун туркий тилларнинг кейинги ривожини шундай тавсифлайди: “Турк тили XIII асрдан кейин икки ёзув тили сифатида давом этди. Бири Шимоли-шарқда, бугунги Туркистон ва Эдил-Урал ҳудудида Чағатой туркчаси сифатида ҳамда Анатолия ва Озарбайжонда Ғарб туркчаси сифатида XIX асргача келди. Аммо биздаги турклар Навоийни ўқидилар ва тушундилар. Навоийни тўлароқ тушуниш учун “Абушқа” деган луғат туздилар. Ҳатто Навоийга Чағатой туркчасида назиралар ёздилар. Анадолу шоирларининг асарларини эса улар ўқидилар. Бизнинг катта шаҳарларимизда, хусусан Истанбулда Навоийнинг бир олам қўлёзмалари бор”.

Хулоса қилиб айтганда, Олтин Ўрданинг расмий ва адабий тили турк тилининг Чағатой лаҳжаси бўлган. Чағатой лаҳжаси заминида эса ҳозирги ўзбек тили шаклланган. Қолаверса, Дашти Қипчоқ билан Марказий Осиё туркий халқлар яшайдиган ҳудуд сифатида асрлар давомида узвий алоқада бўлиб келган, ўзаро сиёсий, иқтисодий ва маданий муносабатлар узлуксиз давом этган.

Олтин Ўрда хонлари

Ботухон (1238-1255)

Сартак (1255)

Улоқчи (1255)

Барака (Берке) (1255-1266)

Мангу (Монгке) Темур (1266-1282)

Тўда Мангу (1282-1287)

Тўла Буға (1287-1291)

Ғиёсиддин Тўхта (1290-1312)

Ғиёсиддин Муҳаммад Ўзбекхон (1312-1342)

Танибек (1342)

Жонибек (1342-1357)

Муҳаммад Бердибек(1357-1359)

Кулша(1359)

Муҳаммад Наврўзбек(1359-1360)

Келдибек (1360-1362)

Хизирхон (1360)

Мурид (1360-1363)

Ўрду Малик (1361)
Темур Хўжа (1361)
Азиз Шайх (1364-1367)
Алибек (1374-1375)
Гиёсиддин Қоғонбек (1375)
Арабшоҳ (1374-1378)
Мамай (Бекларбеги) (1361-1380)
Абдуллоҳ (1361-1370)
Муҳаммад Булоқ (1370-1377)
Тулак (1377-1380)
Гиёсиддин Тўхтамиш (1375-1378, 1380-1395)
Эдигей(Бекларбеги) (1376-1389, 1391-1409)
Темур Кутлуғ (1395-1399)
Шодибек (1399-1407)
Пўлат (1407-1410)
Темур (1410-1412)
Жалолиддин (1412-1413)
Каримберди (1413-1414)
Жабборберди (1414-1418)
Қодирберди (1418-1421)
Улуғ Муҳаммад (1419-1420, 1421-1423, 1426-1437))
Давлатберди (1420-1421)
Гиёсуддин (1421-1423)
Барак (1423-1426)
Кичик Муҳаммад (1428-1459)
Маҳмуд (1459-1465)
Аҳмад (1465-1481)
Муртазо (1481-1485, 1487-1491))
Сайид Аҳмад (1485-1487)
Шайх Аҳмад (1491-1502)
Ҳожи Муҳаммад (1514-1516)

ЧАҒАТОЙЛАР ДАВЛАТИ **(Мовароуннаҳр, Еттисув ва Шарқий Туркистон)** **(1227-1370)**

Тарихчи Рашидиддиннинг маълумотига кўра, Чингизхон ўз ўлимидан биров олдин, яъни 1226 йилнинг баҳорида босиб олган мамлакатларини ўғиллари ўртасида тақсимлади. Шунга кўра, ўғли Чағатойга Тянь-Шан тоғининг ҳар икки томонига ёйилган ҳудуд – Еттисув, Кошғар, Мовароуннаҳр ва Хуросон улус қилиб берилди. 1227 йили Чингизхон вафот этганида унинг авлодлари ичида тирик фарзандларидан энг каттаси бўлган Чағатойнинг обрўи ниҳоятда баланд эди. У Ислом динига қарши ашаддий курашчи ва мўғул

Ясаларининг(қонунлари) йирик билимдони эди. Аммо каттикқўллиги ва бераҳмлиги туфайли Чингизхон уни эмас, балки Угедейни ўзига ворис қилиб тайинлади.

Чағатой улуси давлат сифатида кейинроқ шаклланди. Чунки Чағатой ҳаётлик вақтида улус таркибидаги мўғул хонликлари орасида аниқ белгиланган чегаралар йўқ эди. Мовароуннаҳр Чағатойга берилган бўлса-да, амалда Угедей бу худудни бошқаришни хўжандлик бой савдогар, Чингизхондан Хоразмга элчи бўлиб келган Маҳмуд Ялавочга топширганди. Саройни бошқариш вазифаси эса барлос уруғининг каттаси Қорачор нўёнга (Амир Темурнинг катта бобосига) юкланди. Чунки у Чағатойхоннинг кизига уйланган эди.

Чағатой улусининг пойтахти Шарқий Туркистондаги Олмалик ва Гулжа шаҳарлари яқинидаги Қуёш шаҳарчаси эди. Чағатой 1243 йили вафот этганидан кейин авлодлари ўртасида ҳокимият учун кураш авж олди. Ўзаро қирғинларга қарамасдан унинг авлодлари хукмронлиги 260 йилдан ортиқроқ давом этди. Тарих саҳнасига Соҳибқирон Амир Темур чиқиши билан Мовароуннаҳр ўз мустақиллигини қўлга киритди ва Чағатой улуси 1508 йилгача фақат Еттисув ва Кошғар худудидан иборат бўлиб қолди.

Чағатой хонларидан Муборакшоҳ(1266) ва Бароқхон(1266-1271) қўл остидаги қабилалар билан Еттисувдан Мовароуннаҳрга кўчиб келадилар. Муборакшоҳ Оҳангарон воҳасига, Бароқхон эса Чағониён ва Қашқадарё воҳасига келиб ўрнашди. Бу ҳол Чағатой улусининг иккига бўлиниб кетишига сабаб бўлди. Шу вақтдан бошлаб, улуснинг шарқий ва шимолий-шарқий қисмида қолган турк ва мўғул қабилалари ўзларини мўғуллар, мамлакатни эса Мўғулистон деб атаётган бошладилар. Мовароуннаҳрга кўчиб кетган қабилалар эса чағатойлар номи билан машҳур бўлди.

Аслида, Сурхондарё ва Қашқадарё соҳилларидаги кўм-кўк водийлар, атрофдаги чексиз адир ва чўллар катта кўшинни жойлаштириш ҳамда Хуросон ва Эронга ўтадиган йўлни назорат қилиш жиҳатидан қўлайлиги туфайли Чингизхонга ҳам маъқул келган эди. Шу сабабли у 1220 йил ёзини Насафда ўтказганди.

Бу анъана кейинги йилларда ҳам давом эттирилди. Чағатойлардан Кебекхон (1318-1326) ва Қозонхон (1347 йили ўлдирилган) Насафни пойтахт шаҳарга айлантирдилар. Бу ерда ўзлари учун саройлар қурдилар. Шаҳардан 2 фарсах нарида қурилган Кебекхон саройидан шаҳарнинг ҳозирги номи пайдо бўлган (Қарши – турк ва мўғул тилларида “сарой”, “ўрда” демакдир). Тарихчиларнинг ёзишича, Қозонхон саройи шаҳардан ғарбга томон икки манзиллик йўлда тикланган бўлиб, Занжирсарой деб аталган. У 1387 йили Тўхтамиш аскарлари томонидан ёқиб юборилган.

Кебекхон ўзи амалга оширган ислохотлари билан тарихда қолган. У Чағатой улусини ҳарбий-маъмурий округларга бўлиб

чикди. Бу округлар Мовароуннаҳорда “туман”, Кошғарда “орчин” деб аталган. Туманларга турк-мўғул аслзодалари раҳбар қилиб тайинланган. Натижада марказлашган давлат вужудга келган. Савдосотикни ривожлантириш учун Кебекхон янги тангалар – динор ва дирҳамларни муомалага чиқарган. Халқ тилида улар “кебеки” деб аталган. Қашқадарёда ҳозиргача пулни “капаки” деб аташади.

Мўғуллар Мовароуннаҳрга кўчиб кетган қабилаларни қораунас (дурагай), улар эса мўғулларни жете (қароқчи, талончи) деб атардилар. 1348 йилда Чағатой наслидан бўлган Туғлуқ Темур хон қилиб кўтарилди. Туғлуқ Темур вафотидан (1363) сўнг, Амир Қамариддин ҳокимиятни қўлга олди. Қамариддиннинг ҳукмронлик йилларида Амир Темур Мўғулистонга 7 марта кўшин тортган. Қамариддин Темур кўшинларининг таъкиби остида бир қисм навқари билан шимолга қочиб кетди. Тахтга Хизрхўжа ўтирди. Хизрхўжа Темурнинг Эрон ва Ироқ юришларида банд бўлганлигидан фойдаланиб, Мўғулистонда тартиб ўрнатиш ва марказий ҳукуматни мустақамлашга муваффақ бўлди, кейинчалик (1397) у билан қариндош бўлиб (Темурга қизи - Туман оғани берган), ўз мустақиллигини сақлаб қолди. Хизрхўжа вафотидан сўнг унинг ўғли Шаъми Жаҳон ҳокимиятини қўлга олди (1399). 1408 йили Шаъми Жаҳон вафот этгач, тахтга ўтирган укаси Муҳаммадхон даврида Мовароуннаҳр кўшинлари Қашқарни эгаллаганлар (1416). Муҳаммадхондан кейин тахтга ўтирган Шаъми Жаҳоннинг ўғли Нақши Жаҳон Хитой ва Темурийлар салтанати ўртасидаги ўзаро муносабатларни яхшилаш йўли билан ҳокимиятини сақлаб қолмоқчи бўлди. Лекин, у 1418 йилнинг бошларида Шералининг ўғли Вайсхон томонидан ўлдирилди.

Вайсхон ҳукмронлик йилларида мулкдорлар орасида кураш янада кучайди. Мулкдорларнинг бир гуруҳи Вайсхон, яна бир гуруҳи Муҳаммадхоннинг ўғли Шермуҳаммадхон атрофида уюшган эди. Бу курашда Вайсхон ва унинг тарафдорлари қўли баланд келди. Шермуҳаммадхон Самарқандга қочиб кетди ва 1421 йили Улуғбекнинг ёрдами билан ҳокимиятни Вайсхондан тортиб олди. Лекин орадан 3-4 йил ўтгач, у Улуғбек ҳукуматига бўйсунмай қўйди. Натижада 1425 йили Улуғбек катта кўшин билан Мўғулистонга юриш қилиб, ҳокимиятни Вайсхонга топширди. Ана шу йили Қашқар Мўғулистондан ажратилиб, Самарқандга бўйсундирилди.

Вайсхон вафотидан сўнг унинг икки ўғли ўртасида тахт талашиш бошланди. Юнусхон ва Эсанбуқа ўртасидаги ўзаро курашда Эсанбуқа ғолиб чикди. Вайсхоннинг катта ўғли Юнусхон эса 1434 йили ўз тарафдорлари билан Улуғбек хузурига бошпана сўраб келди. Улуғбек Юнусхонни кўп ўтмай Ғиротга, отаси Шохрух Мирзо хузурига жўнатди. Шоҳрух эса хонзодани Шарафиддин Али Яздий тарбиясига берди. Юнусхон 12 йил давомида бу закий инсондан чуқур ва ҳар томонлама билим олди. Яздий вафот этгач,

Ироқ ва Форс ўлкаларида турли касб ва ҳунар сирларини ўрганди, сўнгра Шерозда яшаб, ижод ва илм аҳли мажлисларида қатнашди.

Абулқосим Бобур вафотидан (1457) сўнг Султон Абу Саид ибн Мироншоҳ Хуросон ва Эронни ўз тасарруфига киритди. У Юнусхонни асл ватани бўлган Мўғулистонга хон қилиб жўнатди. Бу пайтда у 40 ёшда эди. Юнусхон бу яхшиликни умрбод унутмади ва Султон Абу Саид билан қариндошлик ришталарини боғлашга интилди. Шу ниятда у уч қизини Абу Саиднинг уч ўғлига – Султон Аҳмад, Султон Маҳмуд ва Умаршайхга(Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг отаси) турмушга берди. 1468 йили Абу Саид вафот этгач, Султон Аҳмад Самарқандда, Умаршайх Фарғонада, Султон Маҳмуд эса Ҳисор, Кундуз ва Бадахшонда ҳукмдорлик қилдилар.

Юнусхон ҳаётининг сўнгги йилларида Мўғулистондаги ўзаро тахт талашишлардан беғиб, Ўрта Осиёга қайтиб келган. У 1485-1487 йиллари Тошкент шаҳри ва вилоятига ҳокимлик қилган ҳамда бир қатор иншоотларнинг қурилишида бош-қош бўлган. У Шайх Хованд Тохур қабристонига дафн этилган.

Юнусхон вафотидан сўнг хон қилиб кўтарилган султон Маҳмудхон фақат номигагина Мўғулистон ҳукмдори ҳисобланарди. Аслида эса бу мамлакат майда-майда қисмларга бўлиниб кетган эди.

Чағатой (1227-1243)

Қара Хулегу (1243-1247)

Есю Мунгке (1247-1252)

Қара Хулегу, 2-марта (1252)

Ўркина хотун (1252-1261)

Алугу (1261-1266)

Муборакшоҳ (1266)

Бароқхон (1266-1271)

Негубей (Никпай) (1271-1272)

Тўқа Темур (1272-1291)

Дува (1291-1306)

Кунчек (1306-1308)

Талиқу (1308-1309)

Кебекхон (Кўпекхон) (1309)

Эсен Буқа (1309-1318)

Кебекхон(Кўпекхон), 2-марта (1318-1326)

Элжигидей (1326)

Дува Темур(1326)

Алоуддин Тармаширин (1326-1334)

Чангши (1334)

Бузан (1334-1338)

Эсан Темур (1338-1342)

Муҳаммад (1342-1343)

Қозонхон (1343-1347)

Донишмандчи (1347-1348)
Баёнқули (1348-1359)
Шоҳтемур (1359)
Туғлуқ Темур (1359-1363)
Илёс Хўжа (1363-1368)
Қамариддин (1368-1390)
Хизр Хўжа (1390-1399)
Шамси Жаҳон (1399-1408)
Муҳаммадхон (1408-1415)
Нақши Жаҳон (1415-1418)
Увайсхон (1418-1421)
Шер-Муҳаммад (1421-1428)
Увайсхон (1425-1429)
Эсанбуқа (1429-1462)
Юнусхон (1462-1485)
Маҳмудхон (1485-1508)

ТЕМУРИЙЛАР ДАВЛАТИ (1370-1506)

Соҳибқирон Амир Темур ибн Тарағай Баҳодир (1336-1405) асос солган йирик ва қудратли салтанат. Дастлаб Мовароуннаҳр ва Хоразмда вужудга келган давлат унинг 1380-1402 йиллардаги ҳарбий юришлари натижасида Эрон, Ироқ, Олтин Ўрда, Туркия, Озарбайжон ва Ҳиндистоннинг шимолий қисмигача ёйилди. У барча туркий қавмларни ягона салтанатга бирлаштиришни орзу қилган эди.

Амир Темур Кеш (ҳозирги Шаҳрисабз) шаҳри яқинидаги Хўжа Илғор қишлоғида (ҳозир Яккабоғ тумани ҳудудида) таваллуд топган. Унинг онаси бухоролик Такина хотун, отаси эса барлос уруғининг ва Чағатой улусининг эътиборли бекларидан бири бўлган Амир Тарағай баҳодир эди. Унинг ота-боболари Кеш вилоятида ҳокимлик қилиб келишган.

Амир Темурнинг Мовароуннаҳрни бирлаштириш йўлидаги ҳаракатлари XIV асрнинг 60-йилларидан бошланди. Бу пайтда мамлакатда парокандалик бошланган, у ўнга яқин мустақил бекликларга бўлиниб кетган эди. Чағатой улусининг шарқий қисми – Етисув ва Шарқий Туркистонда ҳукмронлик қилаётган мўғул хонлари Мовароуннаҳрдаги оғир сиёсий вазиятдан фойдаланиб, бу

ерда ўз ҳокимиятларини ўрнатишга ҳаракат қилдилар. Аммо Амир Темурнинг саркардалик қобилияти ва қийин вазиятларда тўғри йўлни топа билиши ўз самарасини берди. Ҳокимиятпараст чингизий бекларга қарши жанглар якунида – 1370 йилнинг 11 апрелида у Мовароуннаҳр амири бўлди. Гарчи анъанага кўра чингизийлардан Суюрғатмишхон мамлакат ҳукмдори деб эълон қилинган бўлса-да, амалда бутун ҳокимият Амир Темур кўлида эди. У катта ғайрат билан мамлакат иқтисодий ва ҳарбий қудратини юксалтиришга қаратилган ислоҳотларни амалга оширди. Бу эса Темурийлар салтанатини дунёдаги энг кучли давлатлардан бирига айлантди.

Амир Темур ҳукмронлик қилган йиллари унинг давлатига қарашли ўлкалар тўрт қисмга бўлинган: Хуросон, Журжон, Мозандарон ва Сейистон (маркази Ҳирот) — Шоҳрухга, Ғарбий Эрон, Озарбайжон, Ироқ ва Арманистон (Маркази Табриз) — Мироншоҳга, Форс, яъни Эроннинг жанубий қисми (маркази Шероз) — Умаршайхга, Афғонистон ва Шимолий Ҳиндистон (маркази Ғазна, кейинчалик Балх) — Пирмуҳаммадга суюрғол қилиб берилган эди.

Амир Темур Хитой устига ҳарбий юриш пайтида 1405 йил 18 февраль куни Ўтрор шаҳрида вафот этди. Унинг вафотидан кейин ворислар ўртасида ҳокимият учун ўзаро курашлар бошланди. 1405-1408 йилларда Балх, Хуросон, Сейистон, Кермон ва Озарбайжонда темурий шаҳзода ва амирларнинг бир қатор исёнлари рўй берди. 1407 йил 22 февралда Амир Темур томонидан тайинланган валиаҳд Пирмуҳаммад ана шундай ғалаёнлардан бирининг қурбони бўлди. 1408 йил 22 апрель куни қорақўюнли туркманлари етакчиси Қора Юсуф билан бўлган жангда Мироншоҳ ҳалок бўлди. Натижада Озарбайжон ва Ироқ худуди темурийлар кўлидан кетди.

XV асрнинг 20-йилларида бу улкан мамлакат 2 давлатга бўлинган эди. Улардан бири Амударёдан жанубда жойлашган бўлиб, уни Шоҳрух бошқарган (маркази Ҳирот). Иккинчиси эса, Амударёдан шимолда - Мовароуннаҳр ва Туркистонда вужудга келиб (пойтахти Самарқанд), уни Улуғбек идора этган.

Улуғбек отаси Шоҳрухнинг кўмаги билан аввал (1413) Хоразмни, сўнгра (1415) Фарғона ва Қашғарни ўз тасарруфига олиб, давлатининг ғарбий ва шарқий чегаралари хавфсизлигини таъминлаган бўлса-да, аммо унинг шимоли ва шимоли-шарқий томонлари хавотирли эди. Шу боисдан XV асрнинг 30-40 йиллари у отаси Шоҳрух билан бирга Дашти Қипчоқда Абулхайрхонга қарши кураш олиб боришга мажбур бўлади. Чунки кўчманчи чорвадорлар Мовароуннаҳр вилоятларига муттасил бостириб кирар ва ўтроқ аҳолини ғорат қилар эди. Улуғбек Мовароуннаҳрни идора этиш, ташқи ва ички сиёсатга алоқадор ҳар қандай масалани ҳал этишда отаси

билан маслаҳатлашиб ва келишиб, унинг рози-ризалиги билан хал этарди.

Шохрух 1447 йил 12 март куни невараси Султон Муҳаммад исёнини бостириш вақтида Рай вилоятида оламдан ўтади. Шохрух вафотидан сўнг Хуросон ва Мовароуннаҳрда темурий шаҳзодалар ўртасидаги низолар яна авж олади. Бу кураш оқибатида замонасининг машҳур олими ва ҳукмдори Мирзо Улуғбек 1449 йил 27 октябрда 55 ёшида Самарқанд яқинида фожиали суратда ҳалок бўлади. Улуғбек Мовароуннаҳрни 40 йил (1409-49) идора этган эди.

Улуғбек фожиасидан сўнг тахтга чиққан Абдуллатиф ўлдирилгач, Самарқандда Улуғбекнинг куёви Абдуллоҳ Мирзо, Бухорода эса Мироншоҳнинг набираси Султон Абу Саидлар подшоҳ қилиб кўтарилади. Абдуллоҳ Мирзо мамлакат барқарорлигини тиклаш учун барча чораларни кўради, аммо Темурийлар тахтида узоқ вақт ўтира олмайди. Аввал у амакиваччаси Абу Саид билан курашади. Ўзаро жангларнинг бирида Абдуллоҳ Мирзо ҳалок бўлади. Абу Саид Абулхайрон ёрдамида Самарқандни эгаллаб, Мовароуннаҳрга ҳоким бўлиб қолади.

Темурийлар мулкининг Хуросон қисми бу даврда Шохрухнинг набираси Абулқосим Бобур тасарруфида эди. 1457 йилда Абулқосим Бобур вафот этгач, Абу Саид Ҳирот шаҳрини эгаллаб, салтанатнинг ҳар 2 қисмини бирлаштиради. Бу даврда Султон Ҳусайн Бойқаро (Умаршайх мирзонинг чевараси) Хоразмни эгаллаб олади.

1469 йил баҳорида Абу Саид Озарбайжонда Узун Ҳасан билан жангда ҳалок бўлгач, Абу Саиднинг ворислари Султон Ҳусайн билан тўқнашмай Мовароуннаҳрга қайтадилар. 1469 йилнинг 24 мартида Султон Ҳусайн Хуросон ҳокими сифатида Ҳирот тахтини эгаллайди. Натижада Темурийлар давлати яна 2 мустақил қисмга бўлиниб кетади.

Мовароуннаҳрда Абу Саиднинг ўғиллари Султон Аҳмад Мирзо, Султон Маҳмуд Мирзо ва Умаршайх Мирзо ҳокимлик қиладилар.

Султон Ҳусайн Бойқаро идора қилган давлат эса Шарқий ва Шимолий Эрон вилоятлари ҳамда Хоразмни бирлаштирган бўлиб, темурийларнинг қарийб 40 йил ҳукм сурган сўнгги йирик салтанати эди. Хуросонда бетўхтов давом этган ўзаро урушларга, шаҳзода ва амирларнинг бошбошдоқлигига қарамай, мамлакат аҳолисининг турмуш тарзи ва маданий ҳаёти Мовароуннаҳрдагига нисбатан юксакроқ эди. Алишер Навоий, Абдурахмон Жомий каби шоирлар, мусаввир Бехзод ижоди шу даврда камол топди.

Амир Темур ва темурийлар салтанати Ўрта Осиё давлатчилиги тарихининг энг порлоқ давридир. Бу даврда

яратилган моддий ва маънавий ёдгорликлар бугун ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган. Шарафиддин Али Яздий ва Низомиддин Шомийнинг “Зафарнома” асарлари, “Темур тузуклари”, Соҳибқироннинг ўз қўли билан битилган “Темур киссаси” замондошларимиз томонидан севиб мутолаа қилинмоқда.

Соҳибқироннинг набираси Муҳаммад Тарағай Улуғбек (1394-1449) жаҳон тарихида ўчмас из қолдирган сиймолардан биридир. Унинг ҳукмронлиги даврида Самарқандда 2 та кўркам мадраса қурилди. Уларда диний илмлар қатори дунёвий фанлардан ҳам сабоқ берилган. Бошқа машҳур олимлар қатори унинг ўзи ҳам ҳафтада бир маротаба бу мадрасаларда ёшларга дарс берар эди. Кейинчалик Бухоро ва Ғиждувонда ҳам мадрасалар қурилди, Самарқанддаги Бибихоним масжиди, Амир Темур мақбараси, Шоҳизинда ва Регистон мажмуалари қурилиши поёнига етказилди. Бошқа шаҳарларда ҳам карвонсаройлар, тим, чорсу, ҳаммом ва бошқа иншоотлар барпо этилди.

Улуғбек кўп қиррали истеъдод соҳиби эди. У айниқса адабиёт, тарих, математика, астрономия соҳаларига қизиққан. Унинг энг буюк ишларидан бири - Самарқанд шаҳрида ўзига хос Академия ташкил этганидир. Бу илмий мактабда 200 дан ортиқ олим Улуғбек раҳбарлигида фаннинг турли соҳалари бўйича изланишлар олиб борган. Қозизода Румий (Салоҳиддин Мусо ибн Муҳаммад), Ғиёсиддин Жамшид Коший, Али Қушчи (Мавлоно Алоуддин Али ибн Муҳаммад Самарқандий), Низомиддин Абдул Али ибн Муҳаммад ибн Ҳусайн Биржандий, Мавлоно Хавофий каби олимларнинг аниқ фанлар соҳасидаги тадқиқотлари ва илмий хулосалари салмоқли бўлган. Улар Хоразм Маъмун академияси анъаналарини муваффақиятли давом эттирганлар.

Темурийлар давлати Ўрта Осиё тарихи ва маданиятида ўчмас из қолдирган. Бу даврда ички ва ташқи савдо, Шарқ ва Ғарб мамлакатлари билан дипломатик алоқалар кенг йўлга қўйилган. Кўплаб масжид, мадраса ва мақбаралар бунёд этилган, каналлар қазилиб, суғорма деҳқончилик ривож топган. Соҳибқирон Амир Темурнинг авлодлари бир неча юз йил давомида саркарда, давлат ва жамоат арбоби, шоир ва олим сифатида мамлакат равнақига катта улуш қўшдилар.

Аммо мамлакатнинг сиёсий ҳаётида кучайиб бораётган кескинлик, Дашти Қипчоқ ўзбекларининг Мовароуннаҳрга тўхтовсиз ҳамлалари темурийлар сулоласининг инқирозини тезлаштирди.

Шайбонийхон бошлиқ кўчманчи ўзбеклар 1500 йили Мовароуннаҳрни, 1507 йили эса Хуросонни эгалладилар.

Темурийлар салтанати ҳукмдорлари (Мовароуннаҳр ва Хуросонда)

Амир Темур ибн Тарағай Баходир (1370-1405)
Шохрух ибн Темур (1409-1447)
Улуғбек ибн Шохрух (1447-1449)
Абу Саид ибн Султон Муҳаммад (1458-1469)

Мовароуннаҳрда
(пойтахти Самарқанд)

Халил Султон (1405-1409)
Улуғбек ибн Шохруҳ (1409-1449)
Абдуллатиф (1449-1450)
Абдуллоҳ Мирзо (1450-1451)
Абу Саид ибн Султон Муҳаммад (1451-1469)
Султон Аҳмад ибн Абу Саид (1469-1494)
Султон Маҳмуд ибн Абу Саид (1494-1498)
Султон Али Мирзо(1498-1500)

Хуросонда
(пойтахти Ҳирот)

Шохруҳ ибн Амир Темур (1396-1447)
Улуғбек ибн Шохруҳ (1447-1449)
Абулқосим Бобур (1449-1457)
Шох Маҳмуд Мирзо (1457-1458)
Абу Саид ибн Султон Муҳаммад (1458-1469)
Ёдгор Муҳаммад (1470)
Ҳусайн Бойқаро (1469-1506)
Бадиуззамон ибн Султон Ҳусайн (1506-1507)
Музаффар Мирзо (1506-1507)

БОБУРИЙЛАР ДАВЛАТИ **(1526-1858)**

Соҳибқирон Амир Темурнинг эвараси, Фарғона вилоятининг ҳокими Умаршайх Мирзонинг ўғли Заҳириддин Муҳаммад Бобур Шайбонийлар таъқибидан Афғонистонга қочиб бориб, 1504 йили уни забт қилди ва мустақил давлат тузди. Бобурнинг онаси Қутлуғ Нигор хоним Мўғулистон² хони, кейинчалик Тошкент ҳокими бўлган Юнусхоннинг қизи эди.

² Ҳозирги Мўғулистондан фарқли ўларок, Еттисув ва Шарқий Туркистонни ўз ичига олган бу давлат аҳолисини асосан туркий қабила ва уруғлар ташкил этган.

1517 йилдан бошлаб Деҳли султонлигида ички низолар авж олиб, султонлик инқирозга юз тутди, маҳаллий ҳокимлар марказий ҳукуматга бўйсунмай қўйди. Лоҳурда Давлатхон, Деҳлида Иброҳим Лўдий, Меварда Рано Санго мустақиллик эълон қилдилар. Бобур бундан фойдаланиб, 1519 ва 1524 йиллари Кобулдан Панжобга юриш қилди ва катта ўлжалар олиб қайтди. 1525 йил Рано Санго ўз рақиби Иброҳим Лўдийни енгилди ва шу тариқа Шимолий Ҳиндистонни қўлга киритиш мақсадида Бобур билан иттифоқ тузди. Бобур яна Ҳиндистонга юриб, 1525 йил кеч кузида Панжобни бўйсундирди. 1526 йилнинг апрель ойида эса Панипат ёнида бўлган жангда Иброҳим Лўдийни енгилди, Агра ва Деҳлини эгаллади. Бобур илгариги фотиҳлар сингари Ҳиндистонни ташлаб чиқмай, шу ерда қолишга қарор қилди. У 1527 йилнинг март ойида Сикри ёнида бўлган жангда Рано Сангони ҳам енгилди, бутун Шимолий Ҳиндистонни бўйсундирди.

Бобур 1530 йил декабр ойида 47 ёшида вафот этди. У вафотидан олдин эгаллаган ҳудудларини ўғилларига тақсимлаб берди. Ҳиндистон тўнғич ўғли Ҳумоюнга, Панжоб Комрон Мирзога, Кобул ва Қандаҳор Аскарӣ Мирзога, Бадахшон Ҳиндол Мирзога берилди.

Ҳумоюн ўз мулкани кенгайтириш мақсадида 1534 йили Гужарот ва Бихарга юриш қилди. Аммо афғон сур қабиласининг нуфузли етакчиларидан Шерхон билан бўлган жангларда мағлубиятга учраб, дастлаб Синд ва Қандаҳорга, у ердан эса Эрон шоҳи Таҳмасп хузурига қочди. Шундай қилиб, Шимолий Ҳиндистон 1555 йилгача Шерхон ва унинг авлодлари тасарруфида қолди. 1555 йили Ҳумоюн чигатой, афғон, эрон, туркман ва кўчманчи ўзбек қабилаларидан катта қўшин тўплаб, Ҳиндистонга юриш қилди, ўша йилнинг июнь ойида Скандаршоҳ Сурни енгилди, Деҳлини эгаллади. Лекин орадан бир йил ўтгач, сарой кутубхонаси зинапоясидан йиқилиб, фожиаи ҳалок бўлди.

1556 йили тахтга унинг 14 ёшли ўғли Акбар ўтқазилди. Акбар Бобурийлар давлати ҳукмронлигига қарши бош кўтарган Хему ва Скандар Сур устидан ғалаба қозонди, кейинчалик Бобурийлар давлатини бирмунча кенгайтиришга муваффақ бўлди. Акбар даврида Ҳиндукушдан жанубдаги Годавари дарёсигача бўлган ерлар Бобурийлар давлати тасарруфига ўтди. Акбар марказий давлат аппаратини мустаҳкамлашга қаратилган бир қанча ислохотлар ўтказди. Ер солиғи, давлатни бошқариш тартиби хусусидаги қонунларни ишлаб чиқди. Халқдан олинадиган бир қанча солиқ ва жарималарни бекор қилди. Акбар замонида ички ва ташқи савдо ривожланди.

Акбар XVI асрнинг 60-70-йилларида бир қатор ислохотлар ўтказди. Подшоҳ ҳокими мутлақ ҳисобланиб, унинг хузурда махсус вакиллик маҳкамаси ташкил этилди. Бу ислохот мамлакатни бирлаштириш ва давлатни марказлаштиришда муҳим роль ўйнади.

Акбарнинг ўғли Жаҳонгиршоҳ отаси даврида жорий этилган феодал тартибларни мустаҳкамлади, Бобурийлар давлатини кенгайтириш сиёсатини давом эттирди. Жаҳонгир 1614 йил Меварни, 1615 йил Ассомни ва 1621 йил Кашмирдаги кичик Киштвора навоблигини эгаллади. Бантола вилоятидаги афғон қабилаларининг ғалаёнларини бартараф этиб, уларни бўйсундирди. 1624 йилдан бошлаб ҳокимият унинг ўқимишли ва тадбиркор хотини Нур Жаҳон кўлига ўтди. Худди шу йиллардан бошлаб мамлакатда ички кураш янада кучайиб кетди. Бу курашни унинг ўғиллари Хуррам (Шоҳ Жаҳон) ва Хисрав Мирзо бошладилар. 1622 йили Хуррам отасига қарши кўзғолон кўтариб, охири таслим бўлди. У фақат отасининг вафотидан (1627) кейингина Шоҳ Жаҳон номи билан тахтга ўтирди. Шоҳ Жаҳон айрим маҳаллий мулкдорларнинг қаршилигига дуч келди ва уларнинг исёнларини бостирди, 1638 йили Қандаҳорни эгаллади.

Бобурийлар давлатининг энг машҳур ҳукмдорларидан яна бири Аврангзеб Оламгирдир. У Декан ва Бижапурни бўйсундирди. Акбар, Шоҳ Жаҳон ва Аврангзеб ҳукмронлиги даврида Бобурийлар давлати тараққий этди. Мамлакат бирмунча марказлашди, иқтисод ва маданий ҳаёт ўсди. Аврангзеб ҳукмронлигининг охириги йилларида Деканда маратҳалар, шимолда афғон қабилалари, Панжобда сикхлар, Мевар ва Марварда ражпутлар кўзғолонлари туфайли Бобурийлар давлати оғир аҳволга тушиб қолди. Аврангзеб вафотидан сўнг ички курашлар кучайди. Ундан ташқари, европаликлар (Португалия, Дания, Голландия ва Англия)нинг босқинчилик сиёсати бошланди. Натижада мамлакат майда-майда давлатларга бўлиниб кетди. Бобурийлар давлати 1858 йили инглиз мустамлакачилари томонидан бутунлай тугатилди. Бобурийлар Ҳиндистонда жами 332 йил ҳукмронлик қилдилар.

Бобурийлар давлати маҳаллий халқлар маданияти тарихида прогрессив роль ўйнаган; бу ерда ободончилик ва маданий турмушга катта эътибор берилган; кўплаб суғориш иншоотлари қурилган, янги ерлар ўзлаштирилган, боғ-роғлар бунёд этилган, шаҳарсозлик, хунармандчилик (қоғоз ишлаб чиқариш, заргарлик, кулолчилик, темирчилик, қандолатпазлик, тўқувчилик ва бошқалар) тараққий этган. Тарихий ҳужжатларда газламанинг 100 га яқин номи келтирилганлиги мамлакатда тўқувчилик кенг кўламда тараққий этганлигини кўрсатади. Бобурийлар маҳаллий халқ билан тобора яқинлашиш сиёсатини олиб борганлар, идора қилишда маҳаллий урф-одатларга риоя этганлар. Акбар мусулмон бўлмаган халқлардан олинадиган жизя солиғини бекор қилган, турли-туман динларга эътиқод қилувчи қабилла ҳамда халқларни келиштириш мақсадида турли динлар ақидалари мажмуидан иборат умумий «Дини илоҳий»ни жорий этишга ҳаракат қилган.

Бобурийлар давлати билан Мовароуннаҳрдаги давлатлар ўртасида дастлабки расмий маданий алоқалар XVI асрнинг 30-

йилларидан бошланган бўлса-да, Бобур Ҳиндистонни забт этган вақтдаёқ кўплаб шоир, созанда, бастакор, хонанда, миниатюрочи рассомларни олиб кетган эди. XVI асрнинг 2-ярмида шайбонийлардан Абдуллахон II Акбар саройига бир қанча миниатюрочи рассомларни, 1585 йили ўз элчиларини юборган. 1613 йили Бухоро хони Имомқулихон Жаҳонгиршоҳ хузурига, Жаҳонгиршоҳ ҳам ўз навбатида Бухорога ўз элчиларини йўллаган. 1660 йили Бобурийлар давлатига аштархонийлардан Абдулазизхоннинг, 1685 йили Бухорога Аврангзебнинг элчилари борган. Мовароуннаҳрдан турли сабаблар билан Бобурийлар давлатига келиб яшаб қолган шоирлар, меъмор ва миниатюра усталари кўп бўлган. Бобурийлар давлатида рўй берган ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар, маданий алоқаларнинг кенгайиши натижасида илм-фан, адабиёт, санъат, меъморлик тараққий этган, астрономия юксалган. Дехли, Жайпур ва бошқа шаҳарларда расадхоналар қурилган. Шимолий Ҳиндистонда форсий ва туркий тилларда, Марказий Ҳиндистон (Декан) да урду тилида сарой поэзияси тараққий этган, қатор насрий ва назмий асарлар (Бобур, Байрамхон, Омулий, Соиб Табризий, Зебуннисо, Бедил, Мирзо Ғолиб ва бошқаларнинг асарлари) яратилган. Ижодда «ҳинд-мусулмон услуби» (шоирлар ўз асарларида Ҳиндистон табиат манзараларини, воқеа-ҳодисаларини тасвирласаларда, форс-тожик шеърятининг анъанавий шакл ва образларидан фойдаланганлар) вужудга келди. Ҳинд, араб ва туркий халқлар бадиий ва илмий адабиёти нодир ёдгорликлари таржимасига ҳам катта эътибор берилди.

Жаҳон адабиёти ва манбашунослигидаги муҳим ва ноёб ёдгорликлардан бири, ўзбек адабиётидаги дастлабки насрий мемуар ва тарихий-илмий асар Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг «Бобурнома» сидир. Эски ўзбек (чағатой) тилида ёзилган (тахм. 1518/19—1530) «Бобурнома»да 1494—1529 йилларда Марказий Осиё, Афғонистон ва Ҳиндистонда содир бўлган тарихий-сиёсий воқеалар ўта аниқлик билан баён қилинган.

XVI-XVIII асрлар мобайнида Бобурийлар томонидан бунёд этилган қатор монументал иншоотлар, асосан Мовароуннаҳр ва Ҳиндистон меъморлик услубларининг уйғунлашуви — янги «ҳинд-мусулмон услуби» бўйича қурилган. Қурилиш материали сифатида оқ ва қора мрамрдан унумли фойдаланилган. Бинолар девори кимматбаҳо, рангли тошлар — ҳақиқ, марварид, садаф, қахрабо, зумрад, ёқут ҳамда фил суяги билан безатилган. Қурилишга Мовароуннаҳр, Ҳиндистон, Эрон ва Туркия меъморлари бошчилик қилган. Бу давр меъморий ёдгорликларидан Хумоюн макбараси (1565), Баланд дарвоза (1576), Тожмаҳал (1632—50), Олтин ибодатхона (1764—66) жаҳон аҳамиятига молик. Фотиҳпур Сикри шаҳар қалъаси, Ажмир ва Оллоҳободдаги қалъалар, Матхурадаги Говиндадева ибодатхонаси, Скандардаги Акбар ва Эътимодуддавла

мақбаралари, Аградаги Лаъл қалъа, Моти масжид ва Аврангободдаги Бибика мақбараси ва бошқалар Бобурийлар давлатининг йирик меъморлик обидаларидан ҳисобланади.

Бобурийлар давлатида миниатюра санъати кенг тараққий этган. Бобурийлар миниатюра мактабига Камолиддин Беҳзоднинг шогирдлари — термизлик Мирсайид Али ва Хўжа Абдусамад Шерозийлар асос солган. Бу мактаб вакиллари дастлаб тарихий рисолаларга миниатюралар чизиш билан шуғулланганлар. Кейинчалик тасвирий санъатда портрет ва анималистика жанрлари ҳам кенг тарқалган. Мирсайид Али бошчилигидаги мусулмон ва ҳинд миниатюрочилари нарса, воқеа ва ҳодисалар манзарасини ҳаққоний ифодалашга ҳаракат қилганлар. Бобурийлар давлати миниатюра мактабига унинг сўнгги йилларида Ўрта осиёлик мусаввирлардан Фаррухбек, Муҳаммад Мурод Самарқандий, Муҳаммад Нодир Самарқандий, Оқо Ризо ибн Абулҳасан Бухорийлар раҳбарлик қилганлар. Улар «Бобурнома», «Акбарнома», «Зафарнома», «Жоме ат-таворих» каби асарларга нафис миниатюралар ишлаганлар. Муҳаммад Мурод ва Муҳаммад Нодир Самарқандийлар томонидан ишланган портретлар (Жаҳонгиршоҳ, Шоҳ Жаҳон, Шермуҳаммад Навоб, Шива Парвати ва б.), Мирсайид Али мўйқаламига мансуб 80 дан ортиқ миниатюра лавҳалари Вена ва Лондон музейларида, Муҳаммад Муроднинг «Шоҳнома» қўлёзмасига ишлаган 115 та миниатюраси Ўзбекистон ФА Шарқшунослик институтида сақланмоқда.

Бобурийлар давлатида мусиқа санъати ҳам юксак даражада тараққий этган. Бу даврда маҳаллий ҳинд мусиқаси Мовароуннаҳр ва Эрон мусиқа санъати анъаналари таъсирида янада бойиган. Тарихчи Ҳайдар Мирзонинг «Тарихи Рашидий» асарида айтилишича, бу ерда Мовароуннаҳр мусиқий асбобларидан торли-камонли созлар кўпроқ тарқалган.

Чет элларда, ҳатто Ҳиндистонда ҳам Бобурни ва унинг авлодларини «буюк мўғуллар» деб аташ одат бўлиб қолган. Атоқли олим В. В. Бартольд дунёда тарқалган «буюк мўғуллар» иборасининг хато эканлигини кўрсатиб, «Европаликлар Темурни ва унинг ўғиллари ҳамда набираларини мўғуллардан тарқалган деб ҳисоблаб, (Бобур) салтанати учун «буюк мўғуллар» деган ном тўқидилар», деб ёзади. Бу ибора эса Европадан Ҳиндистонга «кўчиб» келиб, ҳиндлар орасига инглизча китоблар воситаси билан тарқалгандир. Сўнгги йилларда «буюк мўғуллар» деган хато ибора ўрнига «бобурийлар» ибораси қўлланила бошладики, бу ибора тарихий ҳақиқатни тўғри акс эттиради.

Захириддин Муҳаммад Бобур (1526-1530)
Ҳумоюн(1530-1539,1555-1556)

Акбар (1556-1605)
Жаҳонгир (1605 - 1627)
Шоҳ Жаҳон (1627- 1658)
Аврангзеб (1658-1707)
Баҳодиршоҳ (1707-1712)
Жаҳондоршоҳ (1712-1713)
Фарруҳсияр (1713-1719)
Муҳаммадшоҳ (1719-1748)
Аҳмадшоҳ (1748- 1754)
Иккинчи Оламгир (1754-1759)
Шоҳи Олам (1759-1806)
Иккинчи Акбар (1806-1837)
Иккинчи Баҳодиршоҳ (1837-1858)

Ҳиндистон инглизлар томонидан босиб олинди.

Мовароуннаҳрда уч хонлик даври

БУХОРО ХОНЛИГИ (АМИРЛИГИ) (1500-1920)

Шайбонийлар сулоласи (1500-1601)

Тўхтамиш Оқ Ўрда билан Кўк Ўрдани бирлаштириб, Волга дарёси бўйидаги Олтин Ўрда давлати ҳукмронлигини қўлга олгач, Фарбий Сибир Жўчининг кичик ўғли Шибан авлодлари ихтиёрида қолди. Улар тарихда Шайбонийлар номи билан танилди. Шайбонийларнинг бир тармоғи – Тюмень хонлари XVII асргача Сибирда ҳукм сурдилар. Аммо Шайбонийлар Ўрдасининг катта қисми Ўрта Осиёга кўчди ва маҳаллий туркий халқлар билан қўшилиб, ўзбек халқининг шаклланишига асос бўлди. Чунки бу Ўрда аҳолиси “ўзбеклар” деб ном олган эди.

Абулхайрхон 1431 ва 1435 йилларда икки марта қўшин тортиб, Хоразмни эгаллаган бўлса, унинг невараси Муҳаммад Шайбонийхон(1451-1510) Марказий Осиёни забт этди. 1533 йилга қадар мамлакат пойтахти Самарқанд бўлган. Убайдуллохон даврида (1533-1539) пойтахт Бухорога кўчирилди ва хонлик Бухоро хонлиги номини олди.

Ўша вақтда хонликка ҳозирги Ўзбекистон ва Тожикистоннинг катта қисми, Балх ва Бадахшон вилоятлари кирар эди. Убайдуллохон вафотидан кейин Бухоро хонлиги майда бўлақларга бўлиниб кетди. Бухорода Убайдуллохоннинг ўғли

Абдулазизхон, Самарқандда Кўчкунчихоннинг ўғли Абдуллатиф мустақиллик эълон қилди. Балх ва Бадахшонда шайбонийлардан Пирмуҳаммадхон мустақил тахт сўради, Тошкент ва Туркистонда Наврўз Аҳмадхон (Барокхон), Кармана ва Миёнқолда Искандархонлар ҳукмронлик қилдилар. 1551—1556 йиллар Мовароуннаҳр учун шайбонийлар ўртасидаги курашда Искандар султоннинг ўғли Абдуллохон енгиб чиқиб, Бухоро хонлигида ўз ҳокимиятини ўрнатди. 1557 йилдан бошлаб Бухоро узил-кесил хонлик пойтахтига айланди.

Бухорода Искандархон ва унинг ўғли Абдуллохон II (1557—1598) даврида хонлик ҳудуди бир мунча кенгайди. У Самарқанд, Тошкент, Фарғона, Бадахшон, Кўлоб, Хуросон, Хоразм устидан ўз ҳукмронлигини ўрнатди. Бухоро хонлиги марказлашган улкан давлатга айланди, шарқда Қашғар, ғарбда Орол ва Каспий денгиз соҳилларигача бориб етди. Шимолий томони Туркистон ва Сайрамгача етиб, жанубда Хуросоннинг шарқий қисмини ичига олди.

Шайбонийлар даврида, айниқса улардан Убайдуллахон ва Абдуллахон II ҳукмронлик қилган йилларда Бухоро хонлиги иқтисодий ва маданий ҳаётида бирмунча ўзгаришлар рўй берди. Ҳунармандчилик тараққий этди. Адабиёт, тарих, таржимонлик, луғатчилик, меъморлик, наққошлик, тасвирий санъат ва бошқалар раванқ топди. Нисорий, Мутрибий, Муҳаммад Солиҳ, Зайниддин Восифий, Камолиддин Биноий, Абдурахмон Мушфиқий сингари шоир ва муаррихлар йирик адабий ҳамда тарихий асарлар яратдилар («Музаққир ал-аҳбоб», «Тазкират аш-шуаро», «Тарихи гузида», «Шайбонийнома», «Зубдат ал-асрор» каби). Рашидуддин Фазлуллоҳ («Жомеъ ат-таворих») ва Шарафиддин Али Яздий («Зафарнома»)нинг тарихий асарлари ўзбек тилига таржима қилинди. Мусиқа, хаттотлик (Кавкабий Нажмиддин Бухорий, Мир Али Ҳиравий, Аҳмад Ҳусайний, Мир Ҳусайн ал-Ҳусайний, Султон Али Машҳадий, Дўстмуҳаммад Бухорий, Маҳмуд ибн Исҳоқ аш-Шихобий ва б.) юқори даражада ривожланди. Тасвирий санъат юксалиб, Бухоро миниатюра мактаби вужудга келди. Кутубхоначилик (Абдулазизхон, Абдуллахон II кутубхоналари ва б.), китоб безаш ва муковачилик ривожланди. Тиббиёт илми тараққий этди (Муҳаммад Ҳусайн ибн ал-Мироқий Самарқандий, Шоҳ Али ибн Сулаймон, Султон Али ва б.), йирик шаҳарларда шифохона (дор уш-шифо)лар ташкил қилинди.

Шайбонийлар даврида мамлакатда илгари қурилган бинолар тикланди, янги савдо расталари, карвонсаройлар, мақбаралар, мадрасалар, масжидлар қурилди, ариқ ва каналлар қазилди. Карвон йўллари бўйлаб сардобалар бунёд этилди, дарёларга кўприклар қурилди. Шайбонийхон мадрасаси, Мир Араб мадрасаси, Абдуллахон мадрасаси, Кўкалдош мадрасаси, Масжиди калон, Говкушон мажмуаси, карвонсаройлар, Тими калон ва бошқа расталар, Абдуллахон

банди, Зарафшон сув айирғичи, кўприк ва сув омборлари қурилди, ариқ, каналлар қазилди, сардоба ва ҳаммомлар солинди, Бухоро шаҳри янги мудофаа девори билан ўралди. Қабр тоши (Шайбонийхон, Абусаидхон қабр тошлари ва б.) яшаш бадий даражага етди. Таълим-тарбияга эътибор кучайди, ҳар бир маҳаллада мактаб очилди, баъзи хонадонларда уй таълими жорий этилди. Болалар олти ёшдан ўқишга қабул қилинадиган бўлди. Мадрасаларда илоҳиётдан ташқари риёзиёт, фароиз, ҳандаса, фикҳ, шеър санъати, мантиқ, мусиқа, хаттотлик ва бошқа фанлар ўқитилди.

Шайбонийлар даврида Бухорода деҳқончилик, хунармандчилик, савдо-сотик ривожланди, маданий ҳаёт юксалди. Самарқанд, Бухоро, Марғилон, Хўжанд, Андижон, Тошкент, Жиззах, Ўратепа, Қарши, Шахрисабз ва бошқа йирик шаҳарларда хунармандчилик ривожланди. Бухоро, айниқса равнақ топиб, у ерда кўплаб мадрасалар, хонақоҳ ва карвон саройлар, янги расталар барпо қилинди. Шайбонийлар замонида Бухоро хонлиги Ҳиндистон, Туркия, Россия билан савдо муносабатларини ривожлантирди.

Абдуллохон даврида бошланган ички сиёсий низолар натижасида 1598 йили Абдуллохоннинг ўзи, орадан кўп ўтмай ўғли Абдулмўмин ўлдирилди. Иккинчи Пирмуҳаммадхоннинг тахтдан ағдарилиши билан Шайбонийлар сулоласи тугатилиб, Бухоро тахтига аштархонийлар сулоласи вакиллари ўтирди.

Муҳаммад Шайбонийхон (1500-1510)

Кўчқинчихон (1510 – 1530)

Абу Саидхон (1530-1533)

Убайдуллахон (1533- 1539)

Абдуллахон (1539-1540)

Абдуллазизхон (Самарқандда)(1540-1550)

Абдуллатифхон (Бухорода) (1540-1551)

Наврўз Аҳмад (Бароқхон) (1551-1556)

Пирмуҳаммадхон (1556-1561)

Искандархон (1561-1583)

Иккинчи Абдуллахон (1583-1598)

Абдулмўминхон (1598)

Иккинчи Пирмуҳаммадхон (1598-1601)

Аштархонийлар сулоласи (1601-1757)

Шайбонийлардан сўнг давлатни идора қилган сулола аштархонийлар Жўжихон наслидан бўлиб, XIV асрнинг 80-йилларидан бошлаб Астрахан (Ҳожи Тархон) ва унинг атрофидаги ерлардаги халқлар устидан ҳукмронлик қилган. 1556 йили Астраханни Россия босиб олганидан кейин, аштархонийлардан

Ёрмухаммад болалари ва қариндошлари билан Искандархон хукмронлиги даврида Бухорога келди. Искандархон уни яхши кутиб олиб, қизи Зухрохонимни унинг ўғли Жонибек султонга берган. Зухрохонимдан уч ўғил (Динмухаммад, Боқи Муҳаммад, Вали Муҳаммад) туғилган.

Шайбоний Иккинчи Пирмухаммадхон тахтдан ағдарилгач, аштархонийлардан Динмухаммад хонликка кўтарилди. Лекин у Бухорога бора туриб, йўлда ҳалок бўлди. Ундан кейин укалари тахтга ўтирди. Шу тариқа Бухоро хонлиги яна бир ўзбек сулоласи - аштархонийлар қўлига ўтди.

Аштархонийлар давридаги муттасил уруш ҳаракатлари маданий ҳаёт тараққиётига катта тўсиқ бўлди. Лекин шунга қарамай адабиёт, санъат ва бошқа соҳаларда бир қанча истеъдодли олимлар (мусиқада Дарвишали Чангий ва б.) етишиб чиқди. Адабий, тарихий асарлар — «Ҳайвоннома» (Саид Насафий), «Баҳр ул-асрор» (Маҳмуд ибн Вали), «Убайдуллонома» (Муҳаммад Амин Бухорий), «Тарихи Абулфайзхон» (Абдурахмон Толеъ), «Муҳит ут-таворих» (Муҳаммадамин ибн Муҳаммадзамон Бухорий), «Субҳонқулихон тўғрисида ҳажвия» (Турди) сингари адабий ва тарихий асарлар яратилди. Тиббиёт ва меъморлик бир оз тараққий этди: аштархонийлардан Субҳонқулихон Бухорода махсус шифохона ҳамда тиббиёт кутубхонаси қурдирди. Ҳашаматли бинолар (Шердор мадрасаси, Тиллақори мадрасаси, Абдулазизхон мадрасаси, Нодир девонбеги мадрасаси, Болоховуз масжиди ва б.) бунёд этилди. Мактаб ва мадрасаларда асосан диний фанлар, қисман адабиёт (Навоий, Фузулий, Ҳофиз, Бедил ва б.) ўқитилди.

1740 йили Эрон хукмдори Нодиршоҳ Балхни эгаллади ва катта қўшин билан Амударёдан ўтиб, Бухорога қараб юрди. Абулфайзхон (1711-1747) Нодиршоҳга таслим бўлди. Нодиршоҳ манғит қабиласидан бўлган Муҳаммад Ҳаким Оталиқни ишончли вакили сифатида тахтга ўтқизди. Бухоро етти йил, яъни Нодиршоҳ ўлимигача (1747) Эронга қарам бўлди.

Динмухаммад (1601)

Боқи Муҳаммад (1601-1605)

Вали Муҳаммад (1605-1611)

Имомқулихон (1611-1642)

Надр Муҳаммад (1642-1645)

Абдуллазизхон (1645-1681)

Субҳонқулихон (1681-1702)

Иккинчи Убайдуллахон (1702-1711)

Абулфайзхон (1711- 1747)

Абдулмўмин (1747-1751)

Учинчи Убайдуллахон (1751-1754)

Шерғози (1754-1757)

Манғитлар сулоласи (1756-1920)

1747 йили отаси ўрнига Оталиқ тайинланган Муҳаммад Раҳим бошчилигидаги фитначилар Абулфайзхонни ўлдирдилар. Муҳаммад Раҳим қилмишларидан норизо бўлган вилоят ҳокимлари унга қарши исён кўтардилар. У исёнларни шафқатсиз равишда бостирди. Қўлидаги ҳокимиятдан фойдаланиб, 1747-1756 йилларда тахтга аштархонийлардан кўғирчоқ хонларни ўтказди. 1756 йили эса тахтни эгаллаб, ўзини Бухоро амири деб эълон қилди. Шу тариқа ҳокимият Манғитлар сулоласи қўлига ўтди.

Кейинги амир Дониёлбий (1758-1785) кўпгина солиқлар таъсис этди. Унинг ўғли амир Шоҳмурод (1785-1800) ҳокимиятни бирмунча мустақамлади, отаси таъсис этган солиқларни бекор қилди, ўз сиёсатида мусулмон руҳонийларига суянди, уларнинг мавқеини оширди.

XIX аср ўрталаригача Бухоро амирлари Хива, Қўқон хонликлари ва Шаҳрисабз бекларига қарши тинимсиз урушлар олиб борди. Амир Насруллоҳ (1826-1860) ҳокимият нуфузини оширишга ва ҳудудини кенгайтиришга муваффақ бўлди. Манғитлар сулоласи қўлида дастлаб Зарафшон водийсидан Амударёгача, жануби-шарқда Сурхонгача бўлган ерлар, Марв ва Балх бор эди. Фарғонанинг серунум ерлари Қўқон хонлари қўлида эди. Насруллоҳ бу ерлар учун уруш олиб бориб, 1842 йили қисқа муддат Қўқон хонлигини забт этди.

1866 йили Чор Россияси қўшинлари Бухоро амирлиги чегараларига бостириб кирди ва Хўжанд, Ўратепа, Жиззах шаҳарларини ишғол этди. Истило этилган ерларни бошқариш учун Туркистон генерал губернаторлиги ташкил этилди. 1868 йил 2 май куни генерал Кауфман бошчилигидаги рус қўшинлари Самарқандни ишғол қилди. Июнь ойида Бухоро амири Музаффар қўшинларига Зирабулоқ яқинида қатъий зарба берилди. Амир генерал-губернаторга мурожаат қилиб, сулҳ тузишни сўради. 1868 йил 23 июнда икки ўртада шартнома имзоланди. Рус қўшинлари босиб олган ерлар Чор Россияси ихтиёрига ўтди. Бухоро амирлиги мустақил ташқи сиёсат юргизишдан маҳрум бўлди, рус подшоҳига 500 минг олтин сўм товон тўлади. Амирлик ерларининг учдан бир қисми подшо Русиясига ўтди. Хўжанд, Ўратепа, Панжикент, Самарқанд ва Каттакўрғон шаҳарларидан тортиб Зирабулоқгача бўлган ерлар, Шарқий Бухорода эса Шуғнон, Воҳон, Рўшон вилоятлари, айниқса Зарафшон дарёси юқори ҳавзасининг қўлдан кетиши амирликдаги халқларни асосий ҳаёт манбаи бўлган сувдан маҳрум этди, бу ҳол Бухоро амирлигининг Русияга иқтисодий жиҳатдан қарамлигини янада оширди.

Бухоро амири ҳуқуқий жиҳатдан мустақил ҳукмрон саналса ҳам, ҳақиқатдан рус подшоҳига қарам эди. Амир Абдулаҳад рус подшоҳининг генерал адъютанти бўлган.

Амирлик ерларидан ўтган темирйўл бўйларига рус аҳолиси келтириб жойлаштарилди. Бухоро-Афғонистон чегараси муҳофазаси билан ҳам рус кўшинлари шуғулланган. Бухоро амирлигининг Чор Россиясига тобелиги амир Олимхон (1910—1920) замонида янада ортди. Амирликда етгита рус хусусий банки шуъбаси иш олиб борди. 1912—1915 йиллар давомида 300 минг десятина серунум ерлар рус маъмурларига ижарага берилди.

Бухоро хонлиги Марказий Осиёда ҳар жиҳатдан энг катта ва кучли давлат ҳисобланиб, Ҳиндистондаги бобурийлар давлати, Русия ва Эрон давлатлари билан сиёсий, иқтисодий ва маданий алоқаларда бўлган. Бухоро хон ва амирлари Марказий Осиёдаги уч хонликни бирлаштиришга уринган бўлсалар ҳам, бу ишнинг уддасидан чиқа олмадилар.

Бухоро касб-ҳунар, савдо-сотик ва илм-фан маркази сифатида бошқа хонлик ва ўлкалардан устун эди. У шарқда Ислом динининг йирик маркази эди. Хонликлар даврида бу ерда юзлаб ажойиб архитектура ёдгорликлари – масжид, мадраса ва бошқа иншоотлар бунёд этилди.

Манғитлар ҳукмронлиги даврида маданий ҳаёт бир қадар пасайди, бадиий ижодда мадҳиябозлик ва таркидунёчилик мавзуи кучайди. XVIII асрнинг 2-ярми ва XIX аср бошларида «Тухфаи хоний» (Муҳаммад Вафо Карминагий), «Тож ут-таворих» (Муҳаммад Шариф), «Фатҳномаи султоний» (Муҳаммад Миролим Бухорий), «Манғит хонлари тарихи» (Мирзо Абдулазим Сомий), «Наводир ул-вақоеъ», «Таржимаи аҳволи амирони Бухоро» (Аҳмад Дониш) каби тарихий-бадиий асарлар яратилди. «Тўтинома», «Чор дарвеш», «Юсуф ва Зулайҳо», «Тоҳир ва Зухра», «Бўз ўғлон», «Юсуф ва Аҳмад», «Гўрўғли» туркумидаги дostonлар халқ орасида кенг тарқалди. Халқ санъати турлари — қизикчилик, фонус хаёл, дорбозлик ва бошқалар таракқий этди, мусиқа оммавий санъатга айланди, тасвирий санъат ривожланди (Абдулхолик Махдум ва б.). Йирик иншоотлар — Шайх Жалол дарвозаси ва хонақоҳи (XVIII асрнинг 2-ярми), Домулло Турсунжон мадрасаси (1796—97), Халифа Худойдод ансамбли (1777—1855), Чорминор (1807), Амир мадрасаси (20-а. бошлари), Ситораи Моҳи Хоса (XIX - XX аср бошлари) қурилди.

Бухоро хонлиги Россия вассалига айлантирилгач, кулчилик тугатилди, касалхона, дорихоналар, янги усулдаги рус-тузем мактаблари очилди, Каттақўрғондан Бухорога телеграф ўтказилди, Бухоро темир йўли ва Амударёга темир кўприк қурилди. Меъморликда миллий ва европача услублар уйғунлашган ҳолда 1888 йили Янги Бухородаги (ҳоз. Когон) савдо ва банк муассасаларининг

бинолари, амирнинг янги саройи, Бухородаги темир йўл вокзали ва бошқалар қурилди.

1920 йил 2 сентябрда Бухоро шаҳри Қизил аскарлар томонидан эгалланди. 1920 йил 6-8 октябрда бўлиб ўтган Бугун Бухоро халқ вакилларининг 1-қурултойида Бухоро Халқ Шўролар Жумҳурияти тuzилганлиги эълон қилинди.

Муҳаммад Раҳимхон (1756-1758)

Фозилтўра (амалда Дониёлбий оталик) (1758-1785)

Шоҳмурод (1785-1800)

Амир Тайдар Тўра (1800-1826)

Амир Насрулло (1826 - 1860)

Амир Музаффар (1860-1885)

Амир Абдулаҳад (1885-1910)

Амир Олимхон (1910-1920)

ХИВА ХОНЛИГИ (1511- 1920)

1505 йили Темурийлар тасарруфида бўлган Хоразм худудини Шайбонийхон бошчилигидаги кўчманчи ўзбеклар эгаллади. Шайбонийхон вафотидан кейин (1510) Хоразм Эрон сафавийлари томонидан забт этилди. Аммо уларга қарши кўтарилган халқ кўзғолони ниҳоясида сафавийлар мамлакатдан қувиб чиқарилди. Хоразмликлар таклифи билан чақирилган шайбонийлар етакчиси Элбарсхон 1511 йили Хоразм ҳукмдори деб тан олинди. Элбарсхон билан бирга Дашти Қипчоқдан келган кўчманчи аҳоли ҳам Хоразмда ўтrockлашган.

Хива хонлигига Хоразм, шунингдек Манқишлоқ, Дехистон, Узбой бўйидаги туркманлар кўчиб юрувчи худудлар ва Хуросоннинг шимолий қисми кирган. Пойтахти дастлаб Вазир, кейинчалик Урганч ва Хива шаҳарлари бўлган. Элбарсхон тобе худудларни ўғиллари ва қариндошларига бўлиб берган. Бу эса унинг вафотидан кейин ўзаро тахт учун курашни кучайтириб юборган. Натижада хонлар тез-тез алмашиб турган.

Ўзаро урушлардан фойдаланган Бухоро хони Абдуллохон II 1593 йили Хива хонлигини босиб олди. Кўп ўтмай хонлик яна мустақилликка эришди.

XVII аср бошларига келиб Хоразм тахти учун бўлган сулолавий курашлардан сўнг ҳокимиятни эгаллаган Араб Муҳаммадхон даврида Хива хонлигида парокандалик янада кучайган. Рус казаклари, қозоқлар ва қалмоқларнинг талончилик юришлари, Араб Муҳаммадхоннинг ўғиллари Ҳабаш ва

Элбарсларнинг оталарига қарши чиқишлари ҳокимиятни кучсизлантирган. Бу кураш натижасида Араб Муҳаммадхон ҳалок бўлади. Падаркуш фарзандлар эса орадан кўп ўтмай акалари Асфандиёр томонидан тахтдан туширилиб, қатл қилинади.

Эрон шоҳи Аббос I ҳомийлигида тахтга чиққан Асфандиёрхон даврида мамлакат ҳаётидаги кескинлик сақланиб қолди. Орол бўйидаги ўзбек кўнғиротлари Асфандиёрга бўйсунмай қўйишди. Мамлакатда тарқоқлик ва зулм кучайди. Бундан фойдаланган йирик мулкдорлар Абулғозий Баҳодирхонни хон қилиб кўтаришди. Мамлакатда бир қадар барқарорлик тикланди. Маданият ва санъат ривожланди.

Хива хонлиги Эрон ва Бухоро хонлигининг тўхтовсиз ҳамлаларини қайтаришга мажбур бўлган. Элбарсхон даврида (1728-1740) Эрон шоҳи Нодиршоҳ Хива хонлигига ҳужум қилиб, уни ўзига бўйсундирди (1740). Нодиршоҳ вафотидан сўнг (1747) хонлик яна мустақил бўлиб олди.

1804 йилдан бошлаб Хива хонлигида тахтни кўнғирот ўзбеклари сулоласи расмий равишда эгаллади. Муҳаммад Раҳимхон даврида (1806—1828) кўшни майда бекликлар, Орол атрофидаги қабилалар Хива хонлиги таркибига қўшиб олинди. Хонлик шаҳарлари - Хива, Янги Урганч, Ҳазорасп, Хўжайли, Тошҳовуз, Гурлан, Хонқа ва бошқаларда хунармандчилик ривожланди, улар савдо марказларига айлантирилди.

XVI-XIX асрлар давомида Хива хонлиги ҳудудлари доимо ўзгариб турган. Дастлаб хонлик ҳудуди Ҳоразм воҳасидагина жойлашган бўлса, кейинчалик унинг чегараси жанубда Эрон ва Марвгача, шимолда Урал дарёсигача бўлган ерларга чўзилган, шарқда Бухоро амирлиги, ғарбда эса Каспий денгизи қирғоқларигача етган. Чор Россияси истилосидан кейин Амударёнинг чап қирғоғида 62237,2 кв. км. ер майдонига эга кичик вассал давлатга айланиб қолган. Аҳолисининг сони ҳам доимо ўзгариб турган. Ўртача 1 млн. киши атрофида аҳоли яшаган. Унинг кўпчилигини ўзбеклар, туркманлар, қорақалпоқлар, кам сонли форслар, араблар, руслар ва бошқалар ташкил қилган.

Хонликда давлат тили ўзбек тили бўлиб, Бухоро ва Қўқондан фарқли ўлароқ барча фармонлар, давлат ҳужжатлари фақат ўзбек тилида ёзилган.

XIX асрда Хоразм ҳудудида 1500 га яқин бошланғич мактаб ва 103 мадраса мавжуд бўлган. Хива шаҳрининг ўзида 22 та мадраса бўлган. Адабиёт, тарихнавислик, хаттотлик, мусиқа санъати, меъморлик ва маданиятнинг бошқа соҳаларида муайян ютуқлар қўлга киритилган.

Мунис, Огаҳий, Феруз, Комил Хоразмий, Камрон, Баёний, Хисравий, Муродий, Рожий, Мутриб Хонахаробий, Лаффасий сингари шоир ва адиблар ижоди ўзбек адабиёти ривожига ўзига

хос ўринга эга. Танбур чизиғи нотасини яратган Комил Хоразмий “Мақоми феруз Шоҳий” асари ва “Панжгоҳ” мақоми билан ўзбек миллати санъатига катта ҳисса қўшган. Абулғозийхон “Шажарайи турк”, “Шажарайи тарокима” асарлари билан Хоразм тарихнавислик мактабига асос солган бўлса, Мунис ва Огаҳийлар “Фирдавс ул-икбол”, “Зубдат ут-таворих”, “Ғиёс уд-давлат”, “Жоме ул-воқеоти султоний”, “Шоҳид ул-икбол” асарлари билан тарих соҳасини янада ривожлантирдилар. Баёнийнинг “Шажарайи Хоразмшоҳий”, “Хоразм тарихи” асарлари Ўзбекистон тарихини ўрганишда асосий манбалар ҳисобланади.

Хива шаҳрида сақланиб қолган қадимий меъморлик иншоотлари, асосан, хонликлар даврида қурилган. Буларга Анушахон ҳаммоми, Шерғозихон мадрасаси, Муҳаммад Аминхон мадрасаси, Кўхна Арк, Тошҳовли, Карвонсарой, Исломхўжа минораси, Қалъа девори, Нуриллабой саройи ва бошқалар киради.

1830-1840 йилларда Оренбург ҳарбий губернатори В.А.Перовскийнинг Хивага юриши муваффақиятсиз тугади. 1842 йили Хива хонлиги билан Россия ўртасида ўзаро ҳамкорлик ҳақида битим тузилди. Аммо 1873 йили Фон Кауфман бошчилигидаги рус қўшинлари уч томондан хужум қилиб, Хивани эгаллади. Хива Россиянинг вассалига айланди.

Бу оғир шароитда мамлакатни бошқарган Муҳаммад Раҳимхон II (Феруз) маданият ва санъат раҳнамоси сифатида тарихда қолди. Унинг ўзи ва саройда тўпланган Огаҳий, Комил, Табибий сингари шоирлар ўзбек адабиёти ривожига муносиб улуш қўшдилар. Унинг даврида Хивада босмахона ташкил этилди. Бу матбаада Алишер Навоий ва бошқа шоирларнинг девонлари, таржима асарлар чоп этилди. Муҳаммад Раҳимхонга Оренбург казак қўшинларининг генерал-лейтенанти унвони берилган эди. Россия ҳукумати ўз тўқимачилик саноатини хомашё билан таъминлаш учун Хива хонлигида пахта етиштиришни кучайтирди. 1890 йил 200 минг пуд, 1900 йил 400 минг пуд пахта олинди.

1917 йилги Октябрь тўнтаришидан сўнг Хива хонлигида сиёсий кураш авж олиб кетди. 1920 йил 2 феввалида Қизил Армия ёрдамида хон тахтдан туширилди ва Хива хонлиги худуди 1920 йил 26 апрелда Хоразм Шўролар Жумхурияти деб эълон қилинди.

Элбарсхон (1511-1524)

Султон Ҳожихон (1524)

Ҳусайнкулихон (1524)

Суфёнхон (1524--1536)

Ҳасанкулихон (1536-1539)

Ақатойхон (1539-1556)

Юнусхон (1556-1557)

Дўстхон (1557-1561)

Ҳожи Муҳаммадхон (1561-1602)

Бухоро хонлиги вассали (1593-1598)

Араб Муҳаммадхон (1602- 1622)
Элбарс Султон ва Ҳабаш Султон (1622-1623)
Асфандиёрхон (1623-1642)

Бухоро хонлиги вассали (1642-1645)

Абулғози Баҳодирхон (1645-1663)
Анушахон (1663-1687)
Худойдодхон (1687-1689)
Эрнак Муҳаммадхон (1689-1694)
Жўжи Султон (1694-1696)
Валихон (1696-1698)
Шоһниёзхон (1698-1702)
2-Араб Муҳаммадхон (1702-1704)
Сайид Алихон (1704-1706)
Мусахон (1706-1708)
Ёдгорхон (1708-1714)
Эшим Султон (1714-1715)
Шерғозихон (1715 -1728)
Элбарсхон (1728-1740)

Эрон шоҳлари вассали (1740-1747)

Тоҳирхон (1740-1741)
Нуралихон (1741-1742)
2- Абулғозихон (1742-1746)
Ғойибхон (1746-1756)
Қорабойхон (1756-1757)
Темурғозихон (1757-1763)
Тавкахон (1763-1764)
Шоҳ Ғозихон (1764-1767)
Абулғозихон (1767)
Нуралихон (1767-1768)
Булакайхон (1768-1769)
Жаҳонгирхон (1769-1770)
Муҳаммад Амин Иноќ (1770-1790)
Авазмуҳаммад Иноќ (1790- 1802)
Абулғозихон Ёдгорхон ўғли (1802-1804)
Элгузархон (1804-1806)
Муҳаммад Раҳимхон (1806-1825)
Оллоќулихон (1825-1842)
Раҳимќулихон (1842-1846)
Муҳаммад Аминхон (1846-1855)

Абдуллахон (1855)

Қутлуғмуродхон (1855-1856)

Саид Муҳаммадхон (1856-1864)

2- Муҳаммад Раҳимхон (Феруз) (1864-1910)

Асфандиёрхон (1910-1918)

Саид Абдуллахон (1918-1920, амалда Жунаидхон)

ҚЎҚОН ХОНЛИГИ (1709-1876)

Қўқон шаҳри Фарғона водийсидаги энг қадимий аҳоли масканларидан бири. У ҳақдаги дастлабки ёзма маълумотлар X аср манбаларида учрайди. Истахрий ва Ибн Хавкал асарларида у “Ҳавоканд”, яъни ёқимли ҳаволи, шамоллар шаҳри сифатида тилга олинган.

Қўқоннинг Хитой ва Ҳиндистонга борадиган қадимги қарвон йўлида жойлашганлиги унинг тез ривожланишига сабаб бўлган. Аммо XIII асрда мўғуллар босқини пайтида тамомила вайрон қилинган. То XVIII асргача кичик шаҳарча сифатида мавжуд бўлган. 1709 йили Минг қабиласидан чиққан Шохруҳбий Қўқон хонлигини ташкил қилди ва янги сулолага асос солди. Янгидан истехком ва қалъа барпо этилди. Абдурахимбий даврида (1732) шаҳардаги қурилишлар давом эттирилди ва у хонлик пойтахтига айланирилди.

Бу даврда Қўқон хонлиги билан Бухоро хонлигида ярим мустақил бўлган Шаҳрисабз беклиги ўртасида яқин иқтисодий ва маданий ҳамкорлик ўрнатилган. Абдурахимбий Шаҳрисабз беги, кенагас уруғига мансуб Ҳаким Бухорийнинг қизи Ойчучукка уйланган. У Фарғонада “Кенагас ойим” номи билан машҳур бўлган. Қўқон шаҳри яқинидаги Кенагас қишлоғи тарихи ҳам шу воқеа билан боғлиқ бўлса керак.

Қўқон Норбўтабий даврида айниқса раванқ топди, водийнинг чинакам маданий ва иқтисодий марказига айланди. Хоннинг оқилона сиёсати туфайли ўзаро урушлар камайди, халқнинг турмуш даражаси юксалди.

Унинг ўрнига келган Олимхон 1800-1810 йиллари Тошкент, Чимкент ва Сайрамни босиб олди. У марказлашган кучли давлат тузишга ҳаракат қилди. Аммо укаси Умархон (1810-1822) бошчилигидаги фитначилар томонидан ўлдирилди. Умархон Туркистон шаҳри ва қозоқ хонликларининг талайгина қисмини хонликка кўшиб олди. Тошкент, Бухоро ва Хивадан Оренбургга борадиган қарвон йўли туташган жойда Оқмачит қалъасини қурдирди.

Умархон вафотидан сўнг унинг 12 ёшли ўғли Муҳаммад Алихон тахтга ўтирди. Давлатни асосан онаси – таникли шоира Нодирабегим бошқарди. Муҳаммад Алихон хонлик ҳудудини кенгайтиришга интилиб, Қоратегин, Дарвоз, Шугнон, Рўшон, Воҳон бекликларини бўйсундирди. Бу эса Бухоро хонлиги билан манфаатлар тўқнашувига сабаб бўлди. 1840 йили бўлган урушда Муҳаммад Алихон енгилиб, Хўжандни Бухоро амири Насруллога топширишга ва ўзини унинг ноиби деб тан олишга мажбур бўлди.

Аmmo бу билан кифояланмаган Бухоро амири Насрулло 1842 йили Қўқонни эгаллаб, Умархоннинг ўғли Муҳаммад Алихонни (1822-1841), унинг укаси Султон Маҳмудхон (1841-1842), онаси Нодира ва яқин қариндошларини қатл этди. Амир фармони билан Қўқон хонлиги Бухоро ноиби томонидан бошқарила бошланди. Аммо 1842 йили қўзғолон кўтарган қўқонликлар амир Насруллонинг вакилларини ўлдириб, Норбўтабийнинг жияни Шералихонни тахтга ўтказдилар.

Қўқон хонлиги аҳолисининг сони 3 миллионга яқин эди. Чоризм кўшинлари унинг шимолий-ғарбий вилоятларини босиб олгач, хонлик ҳудуди анча қисқариб, асосан, Фарғона водийси билан чекланади ва аҳоли сони тахминан 2 миллионга тушиб қолади. Қўқон хонлигининг аҳолиси, асосан, ўзбеклар, тожиклар, қирғизлар, қозоклар, уйғурлар, қорақалпоқлардан иборат эди.

Қўқон хонлигида кўплаб пахта ва полиз экинлари етиштирилган, боғдорчилик ҳамда пиллачилик тараққий этган. Ҳунарманд-косибчиликнинг мисгарлик, заргарлик, ўймакорлик, харбий қурол ишлаб чиқариш, сопол ва кўзагарлик, қоғозгарлик, бадий тўқимачилик, дўппичилик, каштачилик, кўприксозлиқ, темирчилик каби турлари кенг ривожланган. Айниқса, Қўқон қоғози Ўрта Осиёдаги энг сифатли қоғоз сифатида машҳур бўлган.

XIX аср бошларида шаклланган Қўқон адабий муҳити ҳам хонликнинг маданий ҳаётида катта ўрин тутган. Қўқон ҳукмдорларининг қатор намояндалари темурийлар анъанасини давом эттириб, ўзлари ҳам илм-маърифат билан шуғулланиб, бу соҳани равнақ топдиришга катта саъй-ҳаракат қилганлар. Айниқса, бунда Қўқон хонларидан Умархон (1810-22) ва Муҳаммад Алихон (1822-41) даврлари яққол ажралиб туради. Хусусан, Акмал (Махмурнинг отаси), Амирий (Қўқон хони Умархон), Боқихонтўра, Муҳаммад Шариф, Гулханий, Махмур (Маҳмуд), Мунтазир, Низомий Хўқандий (асл номи Низомиддин Муҳаммадаминхўжа ўғли), Нодир, Нозил Муҳаммад Аваз, Авазмуҳаммад Ёрмуҳаммад ўғли Писандий, Фазлий Намангоний, Ғозий сингари шоирлар халқ ичида машҳур эдилар.

Қўқон адабий муҳитининг яна бир муҳим характерли жиҳати шундаки, бу даврда ўзбек ва форс-тожик тилида баб-баравар қалам тебратган бир қатор таниқли ва машҳур ўзбек шоирлари истеъдоди кенг ривож топди. Масалан, Дилшод отин, Зебунисо, Зиннат, Моҳзода Бегим, Маҳзуна, Муштарий, Нодира, Нозук Хоним, Увайсийларнинг ижоди айрича аҳамиятга моликдир. Қўқон адабий муҳитининг самарали таъсири ўлароқ бу юртдан кейинчалик Муқимий, Фурқат, Завқий ва бошқа етук бадиий сўз санъаткорлари етишиб чикдилар ва ўз халқининг эрки, ҳурлиги ва озодлиги учун хизмат қилдилар.

1865 йил май ойида Чор Русияси кўшинлари Қўқон хонлигига қарашли Тошкент ва Хўжандни босиб олди. Чор кўшинлари муваффақиятларидан ва хонлиқдаги беқарорликдан кўрққан Худоёрхон (1845-1875) Фон Кауфман таклиф қилган шартномани тасдиқлади. Шартномага мувофиқ рус савдогарларига Қўқон хонлигининг ҳамма ерларида савдо қилиш, карвонсаройлар қуриш, рус молларини хонлик ҳудуди орқали бошқа мамлакатларга бемалол олиб ўтиш ҳуқуқи берилди.

1876 йили Чор ҳукумати Қўқонда юз берган қўзғолонни бостирди ва қулай имкониятдан фойдаланиб, Қўқон хонлиги ҳудудини Туркистон генерал-губернаторлигига қўшиб юборди. Худоёрхон Оренбург шаҳрига сургунга жўнатилди. Орадан маълум муддат ўтгач, у яширинча Маккага ҳажга жўнаб кетди ва қайтишда Афғонистон ҳудудида вафот этди.

Минглар сулоласи

Шоһруҳбий(1709-1721)

Абдурахимбий(1721-1740)

Абдулкаримбий (1740-1760)

Эрдонабий (1760-1764)

Сулаймонбек(1764)

Норбўтабий (1764-1800)

Олимхон (1800-1810)

Умархон (1810-1822)

Муҳаммад Алихон (1822-1841)

Султон Маҳмудхон (1841-1842)

Шералихон (1842-1845)

Муродхон (1845)

Худоёрхон (1845-1858)

Маллахон (1858-1862)

Шоҳмуродхон (1862-1863)

Худоёрхон (иккинчи марта) (1863)

Султон Саидхон (1863-1865)

Худойқулбек ибни Мақсудбек (1865)

Худоёрхон (учинчи марта) (1865-1875)

Насриддинбек (1875)

Пўлатхон (1875-1876)

МУНДАРИЖА

<i>Ушбу китобнинг ёзилиш сабаби</i>	
Қадимги Хоразм давлати.....	
Суғд (Суғдиёна) давлати	
Қанғ давлати (Қанхха, Кангюй).....	
Усунлар(уйшунлар) давлати.....	
Осиё Хун салтанати.....	
Фарғона (Даван, Дайюань) давлати.....	
Салавкийлар давлати	
Парфия (Парфиёна).....	
Юнон-Бактрия подшолиги	
Кушон подшолиги	
Хионийлар давлати.....	
Қиданлар давлати	
Эфталийлар давлати (Абдаллар,Оқ хунлар).....	
Турк ҳоконлиги	
Уйғур ҳоконлиги	
Қирғиз ҳоконлиги.....	
Туркаш ҳоконлиги	
Бухорхудотлар давлати.....	
Сомонийлар давлати.....	
Қорахонийлар давлати.....	
Ғазнавийлар давлати	
Хоразмшоҳлар давлати.....	
Салжуқийлар давлати.....	
Қорахитойлар давлати	
Мўғуллар давлати.....	
Олтин Ўрда давлати.....	
Чағатойлар давлати	
Темурийлар давлати	
Бобурийлар давлати	
Бухоро хонлиги (Амирлиги)	
Хива хонлиги	
Қўқон хонлиги	

Фойдаланилган адабиётлар

1. *Каримов И.А.*, Юксак маънавият – енгилмас куч. Тошкент, 2008.
2. Абу Ҳафс Насафий. “Қандия”. Тошкент, 2005.
3. Абу Мансур ас-Саолибий. Китоб латоиф ал-маориф, Тошкент, 1987.
4. *Абулғозий Баҳодирхон*. Шажарайи турк. Тошкент, 1992.
5. *Абу Райҳон Беруний*, Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар, Тошкент, 1968.
6. Абдухолиқ Абдурасул Ўғли, Чин ва Мочин, Тошкент, 2006.
7. Абдухолиқ Абдурасул Ўғли, Қадимги Фарғона тарихидан. Тошкент, 2002.
8. Али Заде А., Хроника мусулманских государств, Москва, 2007.
9. Амир Темур Кўрагон, “Темур қиссаси” Тошкент, 2004.
10. Аҳмедов Б. Ўзбек улуси. Тошкент, 1992.
11. Байтур А. Кыргыз тарыхы. Бишкек, 2003.
12. Бобобеков Ҳ.Н., Қўқон тарихи. Тошкент, 1996.
13. Бобобеков Ҳ., Краткая история Кокандского ханства. Тошкент, 2008.
14. Бобобеков Ҳ., Каримов Ш., Содиков М., Усмонов Қ., Холбоев С., Шоймардонов И., Ўзбекистон тарихи, қисқача маълумотнома. Тошкент, 2007.
15. Бобоев Ҳ., Ўзбек давлатчилиги тарихи. 1-китоб, Тошкент, 2004.
16. Бобоев Ҳ., Хидиров З., Шодиев Ж., Аҳмедова М. Ўзбек давлатчилиги тарихи. 2-китоб, Тошкент, 2009.
17. Бобур, “Бобурнома”. Тошкент, 1989.
18. Босворт К.Э. Мусулманские династии. Москва, Наука, 1971 (Бу китобнинг Ўзбек тилига ўгирилгани дам бўлиб, «Мусулмон сулолалари» деб аталади (Фан, 2006).
19. Бухара и Афганистан в начале 80-х годов XIX века. Москва, 1974.
20. Гумилев Л., Древняя Русь и Великая степь. Москва, 2007.
21. Гумилев Л., А.Панченко. “Чтобы свеча не погасла”. Ленинград 1990.
22. Deliorman A., Genel turk tarihi. Istanbul, 1995.
23. Deliorman A. Tarih, II. Istanbul. 1995.
24. Divanu lug’ati – t turk. 3-baski, Ankara, 1991.
25. Закиев М. Происхождение тюрков и татар. Москва, 2002.
26. “Историография и источниковедение истории стран Азии и Африки”. №13, Ленинград, 1990.
27. Ismail Aka. “Timur ve devleti”. Ankara, 1991.
28. Камолиддин Ш.С. “Древнетюрская топонимия Средней Азии”. Тошкент, 2006.
29. Камолиддин Ш.С. “Заметки по древней и средневековой истории Чача”. Тошкент, 2009.

30. Каримов Ш., Шамсуддинов Р. Ватан тарихи. 1-китоб, Тошкент, 1997.
31. Лайпанов К.Т. “О происхождении тюркских народов”. Черкесск, 1993.
32. Махмудов Қ. Туркий хоқонликлар. “Турон тарихи” мажмуаси, 1992.
33. Мадраимов А., Фузаилова Г. Манбашунослик. Тошкент, 2007.
34. Материалы по этнической истории тюркских народов Центральной Азии. Ташкент 2003.
35. Мирзо Улуғбек. “Тўрт улус тарихи”. Тошкент, 1994.
36. Мирза Муҳаммад Ҳайдар. “Тарихи Рашидий”. Тошкент, 1996.
37. Мулло Олим Махдум. “Тарихи Туркистон”. Қарши, 1992.
38. Муҳаммадкаримов А. “Тошкентнома”. Тошкент, 2004.
39. Муҳаммад Али Балжувоний. “Тарихи Нафойй”. Тошкент, 2001.
40. Муҳаммад Юсуф Баёний. “Шажарайи Хоразмшоҳий”. Тошкент, 1994.
41. Набиев Р. “Из истории Кокандского ханства”. Ташкент, 1973.
42. Нажмиддин ан-Насафий. “Самарқандия”. Тошкент, 2001.
43. Низомиддин Шомий. “Зафарнома”. Тошкент, 1996.
44. “Посланник Петра Первого на Востоке”. Москва, 1986.
45. “Путешествие Абу Хамида ал-Гарнати в Восточную и Центральную Европу (1131-1153)”. Москва, 1971.
46. Равшанов П. “Турон VII-IX асрларда”. Қарши”, 2003.
47. Рахманалиев Р. “Империя тюрков”. Москва, 2002.
48. Раҳмон Н. “Турк Ҳоқонлиги”. Тошкент, 1983.
49. Ртвеладзе Э. “Великий шелковый путь”. Ташкент, 1999.
50. Ртвеладзе Э. “Ўзбекистоннинг тарихий Ўтмиши”. Тошкент, 2009.
51. Сагдуллаев А. “Поход Александра Македонского в Согдиану”. Ташкент, 2007.
52. “Самария”, “Бухоро тарихи”, “Шажарайи Хоразмшоҳий”, “Фарғона тарихи”. Тошкент, 1991.
53. Сатторий Ҳ. “Ҳазрат Соџибқирон”. Тошкент, 2005.
54. Султанов Т. “Золотая Орда”. Алматы, 2004.
55. “Tarih boynca turk dili”. Karaman(Turkiya), 1997.
56. “Тамерлан” (сборник статей), Москва, 1992.
57. Зиётов З. “Турон қавмлари”. Тошкент, 2008.
58. “Турон Тарихи” журнали. Тошкент, 1992-1994, 2002-2009.
58. Турғун Олмос. “Уйғурлар”. Шинжонг ёшлар-Ўсмирлар нашриёти. Урумчи, 1989.
59. Умаров. Э.А. “Новые данные об орхонских надписях”. Ташкент, 2006.
60. Уолкер С.С. “Чингизхан”, Ростов на Дону, 1998.

61. Usmonov Q., Sodiqov M., Burxonova S., Ozbekiston tarixi, darslik, Toshkent, 2006
62. Файзиёв Т. “Темурийлар шажараси”. Тошкент, Фан, 1995.
63. Холбоев С. “Бухоро амирлигининг олтин хазинаси”. Тошкент, 2008.
64. Холиқов Э., Лафасов М., Рустамов М. “Меросимиз илдиэлари”. Тошкент, 2008.
65. Хўжаев А. “Буюк ипак йўли”. Тошкент, 2007.
66. Шарафиддин Али Яздий. “Зафарнома”. Тошкент, 1998.
67. Шарафуддин Роқимий. “Тарихи томм”. Тошкент, 1998.
68. Шомий Н. “Зафарнома”. Тошкент, 1996.
69. Шониёзов К. “Қанғ давлати ва қанғлилар”. Тошкент, 1990.
70. Шониёзов К. “Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни”. Тошкент, 2001.
71. “Ўзбегим”. Тошкент, 1992.
72. “Ўзбекистон Ўрта асрларда: тарих ва маданият (мақолалар тўплами)”. Тошкент, 2003.
73. “Ўзбекистон миллий энциклопедияси”. 1-11 жилдлар, Тошкент, 2000-2005.
74. “Ўзбекистон пойтахти Тошкент 2200 ёшда” (мақолалар тўплами), Тошкент, 2009.
75. “Ўзбекистон тарихи атласи”. Тошкент, 1999.
76. “Ўзбекистон тарихининг энг асосий саналари”. Тошкент, 2006.
77. “Қадимги Кеш-Шахрисабз тарихидан лавҳалар (мақолалар тўплами)”. Тошкент, 1998.
78. “Қадимги тарихчилар Ўрта Осиё ҳақида”. Тошкент, 2008.
79. Якубов Б. “Шахрисабз ва Китоб тарихидан”. Қарши, 1996.
80. Yunus Oguz. “Turkun tarixina yeni bir baxish”. Baki, 2007.